

ERZİNCAN TARİHİ

3. CİLT

ERZİNCAN TARİHİ
CİLT III
“YENİÇAĞ DÖNEMİNDE ERZİNCAN”

Editörler

Doç. Dr. Süleyman LOKMACI

Dr. Arş. Gör. Fatih ÇİÇEK

Bu kitabın tüm hakları Erzincan Valiliği ve
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Rektörlüğü'ne aittir.
Kitapta yer alan bölümlerdeki tüm sorumluluk yazarlarına aittir.

Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Haberleşme Adresi:

Erzincan İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü

Atatürk Mahallesi Kültür Merkezi

Barış Manço Park İçi

Telefon:0 446 214 30 79

Faks:0 446 214 80 22

E-Posta:iktm24@kulturturizm.gov.tr

Erzincan Valiliği Yayınları

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Yayınları

ISBN: 978-975-17-4615-3

Erzincan-2020

OSMANLI DÖNEMİ ERZİNCAN KAZASININ YERLEŞME VE DEMOGRAFİK DURUMU*

Prof. Dr. Abdulkadir GÜL**

Giriş

Erzincan Kazasının İdari Yapısı

Osmanlı Devleti ele geçirilen yeni bölgelerle birlikte sınırları genişleyen Anadolu ve Rumeli beylerbeyliklerinin işlerini hafifletmek için, yeni eyaletler tesis etmiştir¹. Bu maksatla fetihten sonra, sancak haline getirilen Bayburt ile Erzincan, idarî yönden birleştirilip Trabzon Sancakbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa'nın idaresine verilmiştir². Erzincan ve Bayburt Beylerbeyliği adı ile yeni bir eyalet kurulmuş ve buraya daha sonra Karahisar-ı Şarkî, Trabzon ve Canik sancakları da ilave edilmiştir³. Ancak bu eyalet, uzun ömürlü olmamıştır. Bundan sonra Erzincan, Kemah Sancağı ile birleştirilerek Rûm-ı Hadis Beylerbeyliğine bağlanmıştır⁴. Bu düzenleme sırasında da Kemah Sancağı içerisinde bir kaza statüsünde bulunan Erzincan, 1535'te Erzurum Beylerbeyliğinin kurulmasından sonra, Kemah Sancağı ile birlikte buraya dâhil olmuş⁵, 1566'da Kemah'tan ayrılarak Paşa Sancağına bağlı bir kaza haline getirilmiş ve Erzurum Beylerbeyi'nin hasları arasında kaydedilmiştir⁶.

Erzurum Eyaleti'nin idari yapısı hakkında bilgi veren (1609) Ayn Ali Efendi risalesinde;⁷ 10 sancak saymakta, ancak bunlar arasında Erzincan bulunmamaktadır. Erzincan, 1620'de Erzurum Vilayeti 'ne bağlı bir kazadır⁸. 1635⁹ ve 1636¹⁰ ve 1642 tarihli Bayburt, Erzincan ve Tercan'ı ihtiva eden avarız icmal defterlerinde ise Erzincan, Erzurum Vilayeti 'ne bağlı kaza statüsünü devam ettirmektedir. 1642 tarihli Erzurum Eyaleti mufassal avarız defterinde, *Defter-i hanehâ-i eyâlet-i Erzurum* başlığı altında; Erzurum, Erzincan, Bayburt, Şiryan, Hınıs, İspir, Kelkit, Kemah, Kuzucan, Kiğı, Koğanis, Pasin,

* Bu çalışma Abdulkadir Gül-Adem Başbüyük, Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzincan Kazası), Konya 2011 adlı eserden alıntılar yapılarak gözden geçirilmiş ve ilaveler yapılmış halidir.

** Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Tarih Bölümü, Erzincan/Türkiye e-posta:agul@erzincan.edu.tr.

¹ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Ankara 1998, s. 48.

² İsmet Miroğlu, "Erzincan", *DİA*, c.XI, İstanbul 1995, s.319-321; aynı yazar *Kemah Sancağı ve Erzincan kazası*, s.19-20.

³ Miroğlu, *Bayburt Sancağı*, s. 15-16; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan kazası*, s. 7-8; Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği*, s. 40-41.

⁴ Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (Marmara Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi)*, İstanbul 1990, s.28-29; Tayyib Gökbilgin, "15 ve 16 Asırlarda Eyâlet-i Rûm", *VD*, sa. 6, İstanbul 1965, s.52; Nejat Göyünç, "Diyarbakir Beylerbeyliği'nin İlk İdarî Taksimatı", *İÜTD*, sa. 23, İstanbul 1969, s.26-34.

⁵ Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan kazası*, s. 7-8.

⁶ *BOA. TD. 387*, v. 436-439; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan kazası*, s. 17.

⁷ Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul 1280, s.23-24.

⁸ *BOA. MAD. 7589*, s.118.

⁹ *BOA. D.MKF. 1045*.

¹⁰ *BOA. D. MKF. 27448*, s. 5-10.

Tercan ve Tortum kazâları kaydedilmiştir¹¹. Benzer durumu 1643'deki defterinde de görmekteyiz¹².

Evliya Çelebi(1647)¹³ seyahatnamesin' de; *Sancakları; Karahisâr-ı Şarkî, Kiğı, Pasin, İspir, Hınıs, Malazgird, Tekman, Kız-ucan, Tortum, Micinkerd, Mameroan, Erzurum sancaklarından ibarettir. Erzurum Paşa sancağıdır*" ve idari yönden kaza durumunda olduğu anlaşılan Erzincan, "Süleyman Han tahririnde Erzurum Eyâleti hükmünde paşanın hass-ı hümâyunundan ifraz olma hâkimi subaşdır ve yüz elli akçe şerif kazâdır" şeklinde ifade edilmektedir. Kısaca Erzincan XVI. ve XVIII. yüzyıllarda Erzurum Eyaletinin Paşa Sancağına bağlı küçük bir kaza ve paşanın gönderdiği subaşı tarafından idare edilen bir idari birim olduğu anlaşılmaktadır.

Erzincan, 1835 yılında Erzurum Vilayeti 'ne bağlı bir kaza¹⁴, 1837'de bir kasaba¹⁵, 1863'de yeni idari düzenlemeyle bir sancak haline getirilmiştir¹⁶. Sancak; Gercanis nahiyesi, Kemah, Kuruçay, Kuzucan, Ovacık, Mazgirt, Şiran ve Kelkit kazalarından oluşmaktaydı¹⁷. Ancak bir yıl sonra Gümüşhane Sancağının ihdasıyla Şiran, Kelkit, bu sancaktan ayrılıp Gümüşhane'ye bağlanmıştır¹⁸.

1865'de Dersim Sancağının ilgisiyle Ovacık, Mazgirt ve Kuzucan kazaları Erzincan Sancağına dâhil olmuş¹⁹, 1866'da önceden Dersim Sancağına bağlı olan Çarsancak ve Pertek kasabası ise Erzincan Sancağına bağlanmıştır²⁰. 1871'de sancak; Erzincan merkez kaza, Gercanis Nahiyesi, Kemah, Kuruçay, Kuzucan, Çarsancak, Pertek, Ovacık ve Mazgirt kazalarından oluşmaktaydı²¹. 1877-78'de Erzincan Sancağına; Ovacık, Kuruçay, Kuzucan, Çarsancak, Pertek, Kemah ve Mazgirt kazaları bağlıdır²².

1882'de Eğin Kazası da Mamuratülaziz Vilayetinden ayrılıp Erzincan Sancağına bağlanmış, ancak kısa bir süre sonra tekrar buraya dâhil edilmiştir²³. 1887'de Bayburt kaza statüsüne indirilerek, Kelkit, Şiran, Bayburt ve İspir kazaları ile birlikte Erzincan Sancağının sınırlarına katılmıştır²⁴. 1890'da Dersim Sancağının yeniden yapılandırılmasıyla Çarsancak, Ovacık, Mazgirt, Pertek ve Çemişgezek Erzincan'dan ayrılmıştır²⁵. 1892'de Eğin Kazası tekrar Erzincan'a bağlanmıştır.

¹¹ Kazaların defterdeki sayfa aralıkları şöyledir; Erzurum s. 2-174, Bayburt s.178-297, Erzincan s.302-432, Tercan s.438-508, Kemah-Kuruçay-Gercanis s.514-631, Kelkit s.638-683, Şıryan s.686-730, Tortum s.734-770, İspir s.774-840, Hınıs s.846-890, Kuzucan s.898-919, Koğanis s. 926-964, Pasin s.966-1036 ve Kiğı s. 1046-1121. *BOA. MAD. 5152*.

¹² *BOA. MAD. 6422, s.10-11*.

¹³ Evliya Çelebi, *Seyahatname II*, İstanbul 1314, s. 205-219.

¹⁴ *BOA. ML. CRD. 2059*. Bu defter *D.CRD. 40465'in* devamıdır.

¹⁵ *BOA. ML. CRD. 20*.

¹⁶ J. Deny, "Sancak", *İA*, c.X, İstanbul 1993, s.186-189.

¹⁷ *BOA. MVL. 664/8 (H.22/B/1280)*.

¹⁸ *BOA. MVL. 684/20 (H.20/R/1281); ML. d. 1027*.

¹⁹ *BOA. MVL. 1032/35*.

²⁰ *BOA. C.EV. 35/1727; İ.MVL. 57/25646*.

²¹ *1288/1871 Erzurum Vilayeti Salnamesi*, s.140.

²² Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul 2003, s.160.

²³ *BOA. ŞD. 1454/49*.

²⁴ *BOA. DH. MKT. 1461/74*.

²⁵ *BOA. MV. 64/7*.

Erzincan, 1906-1907’de Erzurum Vilayeti ‘ne bağlı bir kaza ve 1912’de²⁶ yine bu vilayete bağlı, merkezi Erzincan olmak üzere Kemah, Kuruçay, Refahiye (Gercanis) ve Pülümür kazalarından (Kızucan bazende Kuzucan şeklinde) oluşan bir sancaktır. 1914 yılında Erzurum Vilayeti ‘ne bağlı bir sancak olan Erzincan; Pülümür, Refahiye, Kuruçay ve Kemah kazalarından oluşmaktadır²⁷. 1915 yılında bağımsız mutasarrıflık olan Erzincan, 1917’de ise Erzurum Vilayeti’ne bağlı sancaktır. Bu idari yapı Pülümür, Refahiye, Kuruçay ve Kemah kazalarından oluşmaktadır. Erzincan 1920’de ise yeni idari yapılanma sonrasında vilayet statüsüne getirilmiştir²⁸.

XVI-XX. yüzyıllar boyunca, Erzurum Eyaleti/Vilayeti²⁹ içerisinde, barındırdıkları nüfus itibariyle sırasıyla; Erzurum,³⁰ Erzincan, Bayburt³¹ ve Bayezid³² kazaları ilk sırayı almaktadır. Erzincan, bu idari taksimat içerisinde Erzurum’dan sonra ikinci büyük kazadır³³.

Uzun dönem bölgenin idari taksimatında derin ve yoğun değişiklikler olmamasına rağmen Tanzimat’la birlikte taşra idari yapılanmada yaşanan köklü değişim ve dönüşümün yansımalarını bölgede de görmekteyiz. Devletin merkezi gücünü taşrada tam tesis edebilmek, güvenlik, askeri ve ekonomik gibi hususiyetlerden dolayı XIX. Yüzyılın neredeyse tamamında Erzincan ve çevresinde idari yapılanmada sürekli değişim gözlenmiştir. Hülasa Erzincan; Osmanlı yönetiminde³⁴ Erzurum Eyalet/Vilayeti’ne bağlı bazen bir kaza, bazen sancak veya mutasarrıflık olarak idari taksimatta yerini almıştır³⁵. Bu dönemler içerisinde Erzincan; umumiyetle merkez kaza, Kemah, Kuzucan, Kuruçay ve Gercanis kazalarından oluşan bir idari ünitelerdir. Süreç içerisinde idari taksimatta yapılan düzenlemelerle, Mazgirt, Çarsancak, Pertek, Şiran, Bayburt, İspir, Eğin, Kiğı, Ovacık ve Kelkit gibi kazalar kısa dönemler halinde de olsa bu idari yapının içerisinde bulunmuşlardır.

Bunlara ilave olarak kendi ismiyle anılan oviden müteşekkil Erzincan kazasının idari yapısı, “*nahiye-i cihet-i güney der vilayet-i Erzincan*”, “*nahiye-i cihet-i kuzey der vilayet-i Erzincan*” şeklinde Güney ve Kuzey Erzincan Nahiyelerine ayrılmıştır³⁶. Nahiyelerdeki³⁷ taşra yerleşim birimleri ise belgelerde “*karye*” olarak belirtilen köylerin dışında, mezraa,

²⁶ BOA. DH. EUM. MTK. 1/31. left. 1. (28 Cemavielevvel 1331).

²⁷ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.160.

²⁸ BOA. DH. SN. THR. 82/55.left. 18, 25, 26, 27, 28, 43, 47-49.

²⁹ 1591’den sonra beylerbeylik ve eyalet tabirlerinin yerine vilayet tabiri kullanılmıştır. Beylerbeylik/eyalet, sancak ve yöneticilerinin durumları hakkında geniş bilgi için bkz. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete (1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi)*, İstanbul 1978.

³⁰ Bilgehan Pamuk, *XVII Yüzyılda Bir Serhat Şehri Erzurum*, İstanbul 2006, s.119-148.

³¹ Miroğlu, *Bayburt Sancağı*, s.120-131.

³² Abdulkadir Gül, “Bayezid Sancağı’nın Demografik Yapısına Genel Bir Bakış”, *III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu (12-14 Ekim 2010)*, (Basım aşamasındaki Bildiri)

³³ Hüseyin Bulut, *Milli Mücadelede Erzincan*, Erzincan 1997, s.13.

³⁴ Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan kazası*, s.17-33; Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği*, s.40-41; Mehmet İnbaşı, “Erzincan kazası (1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre)”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sa.41, Erzurum 2009, s.189-215.

³⁵ Abdulkadir Gül, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Erzincan ve Köylerinin Demografik ve İskân Yapısı (1835 Tarihli Nüfus Defterine Göre)”, *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Yıl:2009, c.12, sa. 2, s.163-182.

³⁶ BOA. TD. 60.

³⁷ Kazada nahiye idari bir bölgeyi ifade etmektedir. M. Tayyib Gökbilgin, “Nahiye”, *İA*, c.IX, İstanbul 1993, s.37-39.

çiftlik, kışlak, kom ve vank adı verilen birimlerden oluşmaktadır. Nüfusun büyük kısmı köylerde iskân olmakla beraber, köy altı yerleşim birimlerinde de nüfus bulunmaktadır. XVI-XX. yüzyılın başlarına kadar, kaza nüfusunun 2/3 kısmı bu köy ve köy altı yerleşim birimlerinde meskûndur. Bu dönemde, kazadaki köy sayısı 87–105 arasında değişmektedir. Cumhuriyetle beraber yeni idari yapılanmada Erzincan vilayeti ilçe ve köylerden oluşmaktadır. Bu bölümde, yukarıda ifade edilen köy ve köy altı yerleşim birimleri dönemlere göre incelenmiştir.

Genel kanaat Osmanlı Devleti'nde kaza; köylerden müteşekkil 40–60 km² çapında bir alanı kapsayan ve 20–30 dan 100–150'ye kadar değişebilen köylerden oluşan idari ve mali bir birimdir³⁸. XVI. XVII. yüzyılın ortalarında Kelkit (125 köy)³⁹, Bayburt (212 köy)⁴⁰ ve Pasinler (XVI. yüzyılın sonu 171 ve 1642'de 111 köy) ⁴¹ kazalarındaki köy sayıları Erzincan kazasından fazladır. Bu kazalar kapladıkları coğrafi alan itibariyle Erzincan kazasından büyük olmakla birlikte, köyler arasındaki mesafeler, Erzincan'daki köylerden fazla, ancak umumiyetle daha az nüfus barındırmaktadırlar.

Devlet, tahrirlerde belirli bir oranda gelir ve bu geliri sağlayacak insan kaynaklarını esas alarak idari taksimat yapmaktaydı. Bu boyutu ile Erzincan kazasında, köy sayısı çevre kazalardan daha düşük olsa da, köyler barındırdıkları nüfus itibariyle, bu kazalarla benzerlik arz etmektedir. Coğrafi şartların uygunluğu, su kaynakları ve iklimin, çevre bölgelere göre mutedil ve toprağın verimli olması, Erzincan dâhilinde daha fazla nüfusun iskânına vesile olmuştur.

Osmanlı döneminde Erzincan'ın idari yapısı belirlenirken ulaşım, mali yapı, güvenlik, nüfus ve askeri bir merkez olması gibi özellikleri dikkate alınmıştır. Özellikle, İttihat ve Terakki ile beraber Cumhuriyete intikal edecek vilayet yapılanmalarının temelleri atılmış, Erzincan Vilayetinin oluşturulması ile bugünkü vilayet yapısı büyük ölçüde şekillenmiştir. Ancak, Cumhuriyetin ilerleyen dönemlerinde, Pülümür ve Kelkit farklı vilayetlere bağlanmış olmakla birlikte, bu iki kaza ekonomik, coğrafi yapı ve hizmetler bakımından Erzincan'la bir bütünlük göstermiştir.

Osmanlı idari taksimatında kaza durumunda olan Erzincan, ova ve çevresini kapsayan kuzey ve güney nahiyelerinden meydana gelmektedir⁴². Erzincan kazasındaki nahie bir yerleşim birimini değil, bir yönetim bölgesini ifade etmektedir. Osmanlı'nın son döneminde bazı büyük köylerin merkez olmak şartıyla nahie haline getirilmesi, bir düşünce olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bürokratik işlerin yoğunluğu, masraflı oluşu nedeniyle, idari yapıda pek rağbet görmemiştir. Gerçekten de kapalı köy ekonomilerinin egemen olduğu, aksak bürokrasi, dini-etnik ayrılıkların görüldüğü bütünleşemeyen toplumlarda, nahie örgütünün kurulup düzenli işlemesi güçleşiyordu. İdari kademe bir mahalli özerk yönetim tipine ulaşamayacağı gibi, taşra yönetiminde kırtasiyeciliği

³⁸ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, s.61.

³⁹ BOA. TD. 60, 966; MAD. 5152.

⁴⁰ BOA. TD. 60, 966; MAD. 5152.

⁴¹ BOA. TD. 644; MAD. 5152.

⁴² Defter terkiibinde, köylerin hangi nahiyeye bağlı oldukları yanlarında belirtilmiş, bir bütün olarak verilmemiştir. BOA. TD.60, s.1–64.

artırmaktan ve ahaliye ek angarya ve vergi yükü getirmekten başka bir işe yaramamıştır⁴³.

Erzincan'ın Yerleşme Durumu

Yeryüzünde iskân tarzı, doğal ve beşeri süreçlerin farklı zamanlardaki farklı etkilerine bağlı olarak şekillenmiştir. Sanayi öncesi toplumlarda toprağa bağlı faaliyetler ön planda olduğundan, bu tür ülke veya bölgelerde yerleşme formu öncelikle arazinin ve iklimin kontrolünde meydana gelmiştir. Burada doğal şartlar insanlara neyi ne kadar mümkün kılıyor ise yerleşme ve dolayısıyla nüfusun yoğunluğu o nispette gerçekleşmiştir. Özellikle tarımsal potansiyelin daha fazla nüfusun ihtiyaçlarına cevap verebilecek kapasitede olduğu yerlerde, zamanla ortaya çıkan kalabalıklaşma ile birlikte şehirselleşmeler de şekillenmeye başlamıştır. Kuşkusuz tarihi devrelerdeki bir takım sosyal gelişmeler, devlet politikaları, ulaşım sistemleri gibi etkenler iskân yapısında belirleyici olmuştur.

Yerleşmelerin çeşitli açıdan tanımlanmaları ve kategorize edilmeleri idari ve işlevsel özelliklerine göre yapılır. Öncelikle işlevsel açıdan ele alındığında yerleşmeler, kırsal ve şehirselleşmiş olarak ayırt edilir. Bunun yanında mülki idari bölünüş sisteminde, günümüzde olduğu gibi farklı ülkelerde farklı yerleşme tanımlarından bahsedilebilir. Osmanlı döneminde beylerbeyi/eyalet, liva/sancak, kaza, nahiye ve köy gibi farklı idari ünitelerden bahsedilebilir. Bu ayırım kuşkusuz yönetim anlayışı ile alakalıdır ve uygulanan politikalara bağlı olarak zaman içerisinde değişiklikte gösterebilmektedir.

Cumhuriyet döneminde Türkiye'deki idari yapılanmada en üst birimi iller meydana getirir. İller ilçelere, ilçeler ise nahiyelere ayrılmıştır. Bu yapılanmanın en alt basamağında ise köyler yer alır. Cumhuriyetin ilk yıllarında idari açıdan örgütlenen nahiyeler, günümüzde işlevselliğini kaybetmiş durumdadır. Bu bakımdan Türkiye'deki mülki idari bölünüş iller, ilçeler ve köyler şeklinde değerlendirilebilir.

İdari yapılanma dışında, yerleşme birimleri fonksiyonel olarak genel anlamda kırsal ve şehirselleşmiş olmak üzere iki grup altında ele alınarak incelenir. Bununla birlikte, bir yerleşmenin kır ya da şehir olduğu üzerinde herkesin kabul edebileceği tek bir tarif ve tek bir ayırım kriterinden bahsedilemez. Bu ayırımda yerleşmenin nüfus, hayat tarzı, idari yapı ve fonksiyonel özellikleri göz önünde bulundurulur. Bu farklılığı kesin çizgilerle ortaya koymakta mümkün değildir. Büyüklük bakımından bir ülkede köy olarak nitelendirilen bir yerleşme, bir başka ülkede kasaba, ya da şehir olarak kabul edilebilmektedir. En geleneksel ayırım kırsal yerleşmelerde halkın geçimini doğrudan topraktan yani primer üretimden kazanmasına karşılık, şehirselleşmelerin sekonder ve tersiyer faaliyetlerle uğraşmalarına göre yapılanıdır. Ancak böyle bir ayırım da XX. yüzyıldan itibaren büyük ölçüde zayıflamıştır⁴⁴.

Gerçekten de gelişmekte olan ülke ya da bölgelerde şehir olarak kabul edilen yerleşmelerde, kırsal hayat tarzına sıklıkla rastlamak mümkündür. Buna karşılık, nüfusun büyük çoğunluğunun şehirlerde yaşadığı gelişmiş/sanayileşmiş ülkelerde kırsal alanlar, gelişmekte olan ülkelerdeki şehirlerden fonksiyonel anlamda çok daha

⁴³ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara 2007, 433.

⁴⁴ Erol Tümtekin –Nazmiye Özgüç, *Beşeri Coğrafya*, İstanbul 1998, s. 378–379.

şehirseldir. Tarihsel süreç açısından da değerlendirildiğinde; fonksiyonel olarak şehirler büyük değişime uğramış olmalarına rağmen, bu statülerini yüzyıllardır sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla şehirler, çevrelerindeki kırsal yerleşmelerden idari, dini, ticari, sınaî, ulaşım, iletişim, eğlence, eğitim ve korunma hizmetleri sunmaları ve merkezi bir konumda bulunmaları bakımından ayrılırlar⁴⁵.

“İşkân manzarasında büyük ölçüde insan müdahalesinin olduğu, sakinlerinin hayat tarzının daha değişik bulunduğu, yerleşmenin muhtelif kısımları ve çeşitli halk grupları arasında bariz ve karşılıklı ilişkilerin var olduğu ve nihayet başka bölgeler ile diğer şehir ve köylerden gelen halkın birbiriyle fazlaca kaynaştığı yerleşmeler” şehir olarak kabul edilir⁴⁶. Coğrafya Terimler Sözlüğünde ise şehir; “köyden ayrı olarak, bir bölgede çeşitli sanat, endüstri ile ticaret, yollar ve ulaştırma bakımından böyle bir bölgenin ortasında bulunan büyücek yerleşme yeri”⁴⁷ şeklinde tanımlanmaktadır. Doğanay ise sosyal kültürel ve ekonomik fonksiyonlarına bakılarak şehir-köy ayrımının yapılması ve çalışan nüfusunun %50’den fazlasının tarım dışı sektörlerde yer aldığı yerleşmelerin şehir sayılması gerektiğini belirtmektedir⁴⁸.

Tarihsel süreçte şehir; sanayi ve ticaret faaliyetlerinin yoğunluk kazandığı, siyasi, idari, askeri ve dini işlerin görüldüğü, bu işler için altyapının bulunduğu, halkın buna göre teşkilatlandığı yerleşim yeridir⁴⁹. Sanayi devriminden sonra yaşanan büyük değişimler, fonksiyonel ve arazi kullanımı bakımından şehirlerin XX. yüzyıla farklı bir yapıda ulaşmalarına sebebiyet vermiştir.

Çalışma alanını dönem itibarıyla ilgilendirmesi bakımından Osmanlı şehirlerinde şehrsel alanının kullanımı 3 kategoride ele alınır: Konut dokusu ve mesken yerleri, ekonomik etkinliklerin gerçekleştiği alanlar ve idari, hukuki, dini, sosyal ve kültürel etkinliklerin gerçekleştirildiği alanlardır⁵⁰. Dolayısıyla tanımlar ve tarihi süreç içerisindeki işlevlerine bakıldığında, şehirlerin idari statüleri ne olursa olsun genel olarak çevrelerine farklı alanlarda hizmet verme rolünü yerine getirmek amacıyla yapılandıkları anlaşılmaktadır.

Şehir alanları dışında kalan kırsal yerleşmeler ise toprağa bağlı geçim faaliyetlerinin sürdürüldüğü, üzerinde yaşanan toprak parçası, bağ, bahçe, tarla ve merası ile organik bir birlik oluşturan yerleşmelerdir⁵¹. Sosyoekonomik açıdan şehirlerden belirgin bir şekilde ayrılan kırsal yerleşmeler de kendi içerisinde toplu, dağınık, sürekli, geçici gibi çeşitli ayrımlara tabi tutulurlar. Bununla birlikte kırsal yerleşmelerin en genel ayrımı, köyler ve diğerleri şeklinde yapılanıdır.

1924 yılı 442 sayılı Köy Kanu’nun 1. ve 2. maddesinde köy; cami, mektep, otlak, yaylak, baltalık gibi ortak malları bulunan ve toplu veya dağınık evlerde oturan insanların bağ-bahçe ve tarlalarıyla bütünlük teşkil ettikleri, nüfusu 2000’den az olan yerleşmeler

⁴⁵ Tümertekin-Özgüç, *Beşeri Coğrafya*, s. 417.

⁴⁶ Süha Göney, *Şehir Coğrafyası*, İstanbul 1995, s. 6.

⁴⁷ Reşat İzbirak, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1986, s. 293.

⁴⁸ Hayati Doğanay, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, Ankara 1997, s. 421.

⁴⁹ Bahaeddin Yediyıldız, “Osmanlı Toplumunu Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi”, (Ed. E. İhsanoğlu), *İslam, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayını*, İstanbul 1994, s. 441.

⁵⁰ Mehmet Bayartan, “Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri”, *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Coğrafya Dergisi*, sa. 13, İstanbul 2005, s. 89–90.

⁵¹ Ali Tanoğlu, *Nüfus ve Yerleşme*, İstanbul 1969, s. 253.

şeklinde tanımlanır. Köyler kırsal hayat tarzının ağırlık merkezini oluştururken, bağlı yerleşmeler, geçici yerleşmeler veya köy altı yerleşmeleri şeklinde nitelendirilenler (yayla, mezraa, kom, ağıl, çiftlik, oba dam vb.) ise çoğu yerde köylerin birer destekleyicisi durumundadırlar.

Ülkemizde idari yapılanmanın dışında kalan yerleşmeler, çeşitli kategorilere ayrılarak incelenmektedir. En küçük idarî birim olan köylerden başka idarî bir hüviyeti olmayan ancak genellikle köyün bir yararlanma bölgesi durumunda olan yerleşmeler, hiç kuşkusuz fizikî, sosyal ve ekonomik yapının bir gereğidir. Bu yerleşmeler, “bağlı yerleşmeler köy altı yerleşmeleri, köyden küçük yerleşmeler ve geçici yerleşmeler” gibi çeşitli isimler altında değerlendirilir⁵². Ancak kullanılan ifade ne olursa olsun bu özellikteki yerleşmelerin ortak karakteristiği, genel anlamda köylerin bir yararlanma bölgesini meydana getiriyor olmalarıdır.

Erzincan Şehri

Günümüz şehirlerinin birçoğunun sahip oldukları mekânsal, sosyal ve ekonomik durumlarının ardında onların tarihi geçmişleri ile bulunduğu yere ait konum ve yerel özelliklerinin önemli bir yeri vardır. Bu bakımdan şehirlerin niteliksel ve niceliksel özellikleri incelenirken tarihi coğrafyalarının da irdelenmesi gerekmektedir⁵³.

Osmanlı’da şehir; siyasi, ekonomik, kültürel ve dini açıdan en yoğun faaliyetlerin yürütüldüğü bir merkezdir. Sakinlerinin iş bölümüne tâbi olarak, tarım dışı mal-hizmet ürettikleri ve bunları yakın çevresi veya daha geniş bir saha içinde pazarladığı yerleşim birimi olarak tanımlanabilir⁵⁴. Tarım dışı üretim yapıldığından dolayı toprakları mirî arazi grubu haricinde bulunan şehir, bunun dışında bazı hususiyetlere de haizdir. Sosyoekonomik ve kültürel açıdan bakıldığında, sosyal hayatın mesleklere, iş bölümlerine, farklı kültürel gruplara göre organize edildiği, müesseselerinin kesinlik kazandığı, girift insan münasebetlerinin bütün hayata tesir ettiği yerleşme olarak ta görülmektedir⁵⁵.

Osmanlılarda şehrin teşekkülü ve gelişmesi, bir kısım sosyal tesislerin inşası ile yakından alakalıdır. Nitekim imaretler, ihtiyaç sahibi her insan için önemli bir çekim noktasıdır. İmaretlerin yanı sıra cami, mescit, tekke, türbe, zaviye, medrese, han, hamam, çarşı, fırın, boyahaneler de şehrin teşekkülünde rol oynayan tesislerdir⁵⁶. Ayrıca şehirlerin, köyler arasında bir pazar ve değişim noktası olma özelliği de bu hususta bir etkidir. Osmanlı şehirleri, varlıklarını ve gelişimlerini kuruluş yerlerinin iyi seçilmiş olmasına borçludur. Özellikle yol üzerinde geçit-kavşak yerlerinde ve ticaret sahalarına yakın alanlarda kurulmuş olanlar daha hızlı nüfuslanmıştır⁵⁷.

⁵² Ali Tanoğlu, “İskân Coğrafyası”, *Türkiyat Mecmuası*, c. XI, İstanbul 1954, s.1–35.

⁵³ Mehmet Karakuyu, *Manisa'nın Tarihi Coğrafyası*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 205, s. 1.

⁵⁴ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler”, *VIII, Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. II, Ankara 11–15 Ekim 1976, s.1265–1274.

⁵⁵ Osman Nuri Ergin, *Türkiye’de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul 1936, s.22.

⁵⁶ Maurice M.Cesari, *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğu’nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, (çev. A.Ataöv), İstanbul 1999.

⁵⁷ Ergin, *Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, s.22–25.

Şehirlerdeki nüfusun büyük kısmı, esnaf ve tüccar teşkilatı içerisinde istihdam edilmiş iken, diğer kısmı ise kaza yöneticileri, askerler, ilim erbabı ve vakıf görevlileri gibi askeri gruplardan meydana gelmektedir. Bu grupların oranının şehir nüfusunun %10-15'lik kısmını oluşturduğu tahmin edilir. Tanzimat'tan sonra şehirlerde yaşayan ve eliti oluşturan zümreye memur kısmı da dâhil olmuştur.

Araştırma alanımızın da içerisinde yer aldığı Yukarı Fırat Havzasında tarihi süreç içerisinde şehir olarak nitelendirilebilecek yerleşmelerin sayısal anlamda sınırlı kaldığı söylenebilir. Bu durum öncelikle sahanın yeryüzü şekilleri ve iklim gibi fiziki coğrafya özelliklerinin nüfus birikimini sınırlandırmış olması ile ilgilidir. Gerçekten de şehir oluşturabilecek nüfus kitleleri Anadolu'nun batı yarısında toplanmış olduğundan, doğu yarıda nüfus seyrek olmanın yanında şehir yerleşmeleri de sayıca azdır.

Yeryüzünün farklı bölgelerinde farklı şekilde karakterize olan şehirlerin oluşumu ve kuruluşuna etki eden sebepler çok çeşitli ve karmaşık olabilmektedir. Erzincan şehrinin kuruluşuna etki eden faktörlerin başında yaşanabilir iklim ortamı, su kaynakları, tarım arazileri ve yol sistemlerine göre konumu belirtilebilir. Şehir; doğudan (*Geçit Çayı*) ve batıdan (*Vasgird Deresi*) ve şehrin güneyinden geçen Karasu Nehri ile kuşatılmış bir bölgenin kavşak noktasında, geniş tarım arazisinin tam ortasında kurulmuştur. Erzincan gelişimini tarım ve buna bağlı üretim potansiyeline borçludur. Şehir tarihi boyunca müreffeh dönemler yaşadığı gibi doğal, siyasi, iktisadi ve beşeri faktörlerden kaynaklanan olumsuzluklardan da etkilenmiştir. Kuşkusuz bu deneyimler, onun iskân ve demografik yapısının şekillenmesinde de büyük ölçüde belirleyici olmuştur.

Farklı tarihlere ait arşiv belgelerinde: "*nefs-i Erzincan*"⁵⁸, "*kasaba-i Erzincan*",⁵⁹ "*kaza-i Erzincan*"⁶⁰ "*nahiye-i Erzincan*"⁶¹ ve "*Medine-i Erzincan*"⁶² şeklinde ifade edilen Erzincan⁶³, Osmanlı fethinden önce ve sonraki dönemlerde kültür ve refah seviyesi yüksek bir şehirdir. Ortaçağda bilhassa Mengücekler döneminde şehirde birçok bilim, edebiyat ve devlet adamının yetiştiği bilinmektedir⁶⁴. Erzincan, Anadolu'da, yaygın olan Mevlevilik, Haydarilik, Halvetilik⁶⁵, Bektaşilik, Kadirilik, Kalenderilik ve Nakşilik gibi birçok tarikat veya tasavvuf hareketinin önemli merkezlerindedir⁶⁶. Dönemin seyyahlarından İbn-i Batûta, Erzincan şehrinin büyük olduğunu ahalisinin Türkler ve Ermenilerden oluştuğunu, çarşı ve pazarı olan, nefis kumaşların dokunduğunu ve bakır madenlerinin işletildiğini nakleder⁶⁷.

1866'da bölgeyi gezen seyyah Taylor, Erzincan hakkında şu bilgileri ifade etmektedir: "*yağmur ve dolunun yağdığı gün, Karasuyu tahta köprüden geçip ovaya girdik. Birastik'in*

⁵⁸ BOA. TD. 60, s.3.

⁵⁹ BOA. D. CRD. d. 40548,s.2.

⁶⁰ BOA. D.MKF. 27448, s.1.

⁶¹ BOA. C.BLD. 112/5575.

⁶² *Erzincan Şer'iyye Sicilleri*, 1 21/32, 37/42, 3 11/17 vb.

⁶³ Bazen bu ifadeler birbirlerinin yerine de kullanılmıştır.

⁶⁴ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973, s.74.

⁶⁵ Anadolu'da Halveti tarikatının önemli öncülerinden Pir Muhammed Bahaeddin Erzincani Halveti için bkz. Necdet Okumuş, *Pir Muhammed Bahaeddin Erzincani Halveti Makâmâtü'l-Ârifin ve Maârifü's-Sâlikîn*, İstanbul 1992.

⁶⁶ BOA. TD. 190,s.30-31; MAD. 5152. s.302-432; DH. İD. 37-2/3; C.EV.42/3120, 176/8761, 229/11420, 346/17556; DH. İD.422/21354, 524/26493 vb.

⁶⁷ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, s. 287.

üzerindeki tepede konakladık. Hava durgunlaştı ve güneşle beraber muhteşem ova alabildiğine uzanıyor ve yüksek dağlarla çevrilidir. Toprak çok zengin, her türlü hububat, pamuk, meyve ve limon yetiştiriyor. Kasaba ve köyler dâhil, özellikle askerler, 12000 ev ve bunun 2000 Hristiyan. Şehre girdik çok az insan var, eski bina ve antik bir kalıntıya rastlamadık. Aslında Karasuyun kaynağı burasıdır, kuzey ve güney dağlardan çıkan sular hızlı akarak Karasu nehrinin su kaynaklarını oluşturur..."⁶⁸.

Yorke adlı seyyah ise 1896'da bölgeden geçmiş ve gözlemlerini şöyle aktarmıştır: "Kemah'tan sonra nehir vadisini takip ederek nehirden ayrılıp Erzincan Ovasına ulaştık. Bir, bir buçuk saat at sırtında seyahat ettikten sonra Erzincan şehrine vardık. Bizi, şehrin yöneticisi ve birkaç insan karşıladı. Kemah-Erzincan arasında seyahat ederken eski ve antik bir yola rastlamadık. Erzincan her bir tarafı yüksek dağlarla çevrili büyük bir ovada kurulmuştur. Bu şehir şu anda Ruslara karşı Türk sınırındaki en büyük askeri gücün olduğu yerdir, Dördüncü Ordu buradadır. Kasabadaki binalar çok kötü durumdadır ve 30.000-35.000 kişi bu şehirde meskündür. Şehirde hiçbir antik yapı bulamadık, şu anda da görünmüyor. Meydanda klasik tarzda anıtsal büyük bir cami bulunmaktadır. Erzincan'dan ovayı geçerek Sipikor dağının üzerinden ayrıldık..."⁶⁹.

Yerleşme tarihi ilk çağlara rastlamakla birlikte, Erzincan'da etkili olan şiddetli depremler, şehirlerin önemli kimlik belgelerinden olan kültürel dokuyu tamamen ortadan kaldırmıştır. Özellikle 1939 depreminden sonra yeni bir alanda kurulan şehirde tarihsel yapılara ya da geçmişi yansıtabilecek izlere rastlamak mümkün değildir. Eski şehir yerleşim alanında kalan bir kaç kalıntı ise büyük ölçüde tahrip olmuştur. Bu özellikleri ile Erzincan XX. yüzyılın ikinci yarısında kurulup gelişmiş bir Cumhuriyet dönemi şehridir. Bugünkü Aşağı Çarşı mahallesinde kurulan şehir, zamanla kuzeye ve batıya doğru gelişme göstermiştir.

Şehirler sanayi devrimi sonrasında başlayarak özellikle hızlı nüfus artışının görüldüğü XX. yüzyılda büyük değişime uğramışlardır. Bu değişim, şehirlerin fizyonomik açıdan yatay ve dikey yönde büyümesi, fonksiyonların çeşitlenmesi, şehrsel arazi kullanım alanlarının genişlemesi ve şehrsel sorunların artması şeklinde ortaya çıkmıştır. Özellikle kırsal alanlardan kesintisiz olarak nüfus kabul eden bu yerleşmeler, yeni nüfus kitlelerinin konut, iş, eğitim, sağlık vb. ihtiyaçlarını yerine getirmede sürekli arayış içinde olmuşlardır. Bu durum kimi şehirde yavaş seyrederken, yoğun göç alan şehirlerde bu sorun çözümü zor dramatik boyutlara ulaşabilmektedir. XX. yüzyılın bu şehir manzarası gecekondular, altyapı, işsizlik, sosyal çatışmalar ve çevre sorunları ile şehirleri bir taraftan tercih edilen diğer taraftan kaygı duyulan yerleşmeler haline getirmiştir.

Şehrin Mekânsal Yapısı ve Değişimi

Çok yönlü mekânsal ve işlevsel özellikleri ile şehirler sürekli bir değişim içindedirler. Şehirlerin kimliğini ortaya koyan bu değişim, aynı zamanda onun kültürel katmanları hakkında da bilgiler verir. Anadolu'da kökenleri eski devrelere dayanan şehirlerde

⁶⁸ J.G. Taylor, "Journal of a Tour in Armenia, and Upper MesopotamiA, with Notes of Researches in the Deyrsim Dagh, in 1866", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 38 (1868), pp. 281-361.

⁶⁹ Vincent W. Yorke, "A Journey in the Valley of the Upper Euphrates Source", *The Geographical Journal*, Vol. 8, No. 5 (Nov., 1896), pp. 453-472.

Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemi izlerine rastlayabilmekteyiz. Çalışma konusunu yakından ilgilendirmesi bakımından Osmanlı şehirlerinde yerleşim düzeni; şehrin önemine göre genellikle sosyokültürel etkinliklerin gerçekleştiği, ticarethanelerin bulunduğu ve haftanın belli günleri pazarın kurulduğu meydan; Ulu cami olarak tanımlanan merkezi cami, şehir meydanında yer alan şehrin büyüklüğüne göre çarşı, meydandan itibaren ışınal bir şekilde genişleyen cadde-sokak sistemi şeklindedir⁷⁰.

Anadolu'nun genelinde hemen bütün tarihi şehirlerinde bulunan ve şehirlere aynı zamanda bir kimlik kazandıran kaleler, mümkün olduğu kadar yüksek yerlerde kurulurdu⁷¹. Erzincan ova üzerindeki konumundan dolayı sonradan inşa edilmiş, doğal bir özelliği olmayan küçük bir kale içerisinde bulunmaktaydı. Buna rağmen kale surları bir dönem Erzincan şehrinin mekânsal yapısını belirlemiştir. Ancak bölgede Osmanlı fethiyle sağlanan güvenlik ortamıyla surların eski önemini yitirdiği anlaşılmaktadır. Özellikle yörenin zaman içerisinde devlet sınırının iç kesimlerinde kalması dolayısıyla, şehrin korunması için yapılan tarihi surların eskisi kadar önemli olmadığını ve kısım kısım yıkıldığını, XVI. yüzyıldan itibaren Erzincan şehir yerleşiminin surların ötesine geçtiğini, Matrakçı ve Evliya Çelebi'nin tasvir ve ifadelerinden anlamaktayız. Osmanlı topraklarının iç kısımlarındaki kaleler önemini kaybetmesine karşılık, sınır bölgeleri ve Arap vilayetlerindeki (Bağdat, Musul gibi) sınır şehirlerinde, XIX. yüzyılın ortalarına kadar, kale dışı yerleşimi olan varoşlara, güvenlik sebebiyle rastlanmamaktadır⁷².

İspanyol elçisi Claviyo; 1404'de Erzincan'dan geçerken nehir kenarında, pek geniş olmayan şehrin, kalabalık ve birçok cadde ve meydanları bulunduğunu belirtir⁷³. XVI. yüzyıl ortalarına ait Matrakçı Nasuh'un minyatüründe; Erzincan şehri etrafı kısmen yıkılmış surlarla çevrili, sıkışık binalardan oluşan, 3 abidevi camii ile 8 adet büyük taş binası olan bir yerleşmedir. Daha büyük çizilen taş binaların bir kısmı muhtemelen hanlar ve bedestendir. Tek giriş kapısı olan kalenin 9 burcu bulunmaktadır. Surların dışında da mahallelerin bulunduğu şehirde, ticaret alanları ulu cami ve çevresinde yoğunlaşmış olmalıdır⁷⁴.

Evliya Çelebi; *"Erzincan her tarafı sur ve hendeklerle çevrili olup şehre demir bir kapıdan girilir. Murabbau'-ş-şekl taştan küçük bir kalesi vardır. Kale duvarları gayet alçaktır. Kale içerisinde iki yüz kadar bağırsız, bahçesiz evler ve bir cami bulunmaktadır. Başka imareti yoktur. Çünkü kale içi dar bir sahadır. Kale dışında bin sekizyüz kadar ev vardır"*⁷⁵ şeklinde tasvir etmiştir.

Erzincan şehri hakkında en bariz bilgiler sunan diğer bir kişi ise muhtemelen bir dönem bu şehirde kalmış (1904), Kafkasyalı Kurmay Yüzbaşı Fuad'tır. Erzincan şehrini, 1/25 000 ölçekli İstikşaf Planında tafsilatlı olarak tasvir etmiştir⁷⁶. Günümüz harflerine çevrilen plana göre: *"kentin coğrafi kordinatları; enlem 40 derece, boylamı 39 derecedir. Deniz seviyesinden yüksekliği 1200 metredir. Su ve havası zararsızdır. İklimi mutedil ve ferah, dört*

⁷⁰ Bayartan, "Osmanlı Şehri", s. 88.

⁷¹ Wolf Dieter Hütteroth, "Osmanlı İmparatorluğunun Tarihi Coğrafyası", *Türkler*, c.XII, Ankara 2002, s.147-151.

⁷² Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Ketteri*, İstanbul 1995, s.17-19.

⁷³ Enver Konukçu, "Ruy Gonzales De Clavijo'nun Gümüşhane Yöresindeki Yolculuğu (27 Nisan-4 Mayıs 1404)", *Geçmiş ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu, (13-17 Haziran)* Gümüşhane, 1990, s.89-90.

⁷⁴ Matrakçı Nasuh, *Sefer-i Irakeyn*, minyatür 22a.

⁷⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II, s.209-211.

⁷⁶ Erkan-ı Harbiyyeden Kurmay Yüzbaşı Kafkasyalı Fuad, *1/25 000 Ölçekli Erzincan Şehrini İstikşaf Planı*, 1320.

mevsim görülmektedir. Ahali haneleri kerpiçten yapılmış olup, damları toprakla kaplıdır. Bu arada kiremit damlı ve iki katlı evlerde mevcuttur. Toplam ahalisi İslam ve Ermeni olmak gibi 3850 hanedir. Kasaba dâhilinde 1 ordu komutanlığı, 1 hükümet konağı, 1 askeri rüştiye, 1 askeri okul, 1 evrak mahzeni, 1 merkez kışlası, 1 kale kışlası, 1 sanayi mektebi, 1 askeri imalathane. Kasaba dışında bulunan; 1 cism-i hamidiye kışlası(hamidiye kışlasının külliyesi ki harbiye mektebi buradadır), 1 aziziye kışlası, 1 merkez hastanesi, 1 telgraf bölüğü kışlası, 1 aba fabrikası, 1 un fabrikası, 1 hamidiye karakolu. Umumi binalardan; 35 cami ve mescid, 5 kilise, 26 medrese, 5 tekke, 2 kütüphane, 6 hamam, 14 han (bunlardan 3'ü hasarlıdır), 16 fırın, 41 kahvehane ve kıraathane, 1762 dükkân, 1 dokuma atölyesi, 14 dabakhane, 5 bezirhane, 7 baruthane, 3 değirmen. Sanayi mahallesi; kuyumculuk, bakırcılık, demircilik, kunduracılık, saraçlık, sanusa ve havlu-hamam takımı imalatı, marangozluk, yazmacılık, yemenicilik, dabbağcılık gibi mahalli ihtiyaçlara ait şeyler. Yetiştirilen ürünler; çeşitli hayvan türleri, hububatın her türü, meyve ve sebzenin birçok çeşidi, peynirin alası, tuhafiyecilik, bezcilik ve hayvan ticareti. Erzincan; Erzurum Vilayeti'ne bağlı ve bu ad altında bulunan IV. Ordu-yu hümayunun ve XIII. Redif fırkasının merkezidir (1320–1904).” Bu ifadeler ile XX. yüzyılın başlarında Erzincan Şehri'nin kompozisyonunun ortaya konması açısından farklı ve ayrıntılı bir bakış açısı sunulmaktadır.

Bedesten ve Hanlar; bedesten ve şehir içi hanları, şehrin mekânsal yapının şekillenmesinde önemli fonksiyonları vardır. Bedesten; Bedestan veya Bezistan, Arapça bezzaziyye, bez satılan yer veya yapı anlamına gelir. Bezz veya bez hem bez hem de ağır kumaş anlamına gelir. Silah manasına da gelmektedir. “istan” ise vatan, yer şeklindedir. Bu bakımdan bedestenler değerli malların satıldığı ve korunduğu yer anlamındadır. Bedesten şehrin gözde ticaret merkezleridir. Bu durumu itibariyle çarşılar, bunun etrafında birleşerek kenti meydana getirirlerdi⁷⁷. Osmanlı şehir içi hanları, ticari hayatın odaklaştığı mekânlardır⁷⁸. Bu yapıların mal ve eşyanın depolanması, satılması yanında yolcuların, hayvanların barınması gibi çeşitli işlevleri de vardır⁷⁹.

Erzincan kazasında değişik tarihlerde çok sayıda han bulunmaktadır. Hanların, şehir dışından gelen misafirlerin geçici olarak kaldıkları birer mekân olmalarının yanında, o şehirdeki güvenliğin sağlanması ve yabancıların gözaltında bulundurulması şeklinde de yüklendikleri önemli görevleri olduğu ve bu sebepten dolayı da sıkı denetime tabi tutuldukları görülmektedir⁸⁰. Hanlarda konaklama ve misafirlere satılan yiyeceklerde bir takım kurallar konulmuştur. Örneğin 20 Ocak 1836 tarihinde Eğin Kazasında han işletmecilerine hitaben yazılan emirde; “konaklama ve yiyecek fiyatlarının fahiş fiyatla yapılmaması, rayiç üzerinden yiyecek verilmesi ve konak tertip usulüne göre davranılması ve kimseye haksızlık yapılmaması” istenmiştir⁸¹. Erzincan'daki hanlar hakkında Evliya Çelebi, salname ve Yüzbaşı Fuad'ın nakil ettikleri bilgiler bulunmaktadır. Evliya Çelebi, şehirde birçok han ve taştan yapılmış bir bedestenin varlığından söz etmektedir. 1871'de 8 han⁸²

⁷⁷ Semavi İyice, “Bedesten”, *DİA*, c.1, Ankara 1995, s. 302–311; Osman Ergin, “Bedesten”, *İA*, c.2, İstanbul 1993, s.440–442; Faroqi, *Kentler ve Kentliler*, s.378.

⁷⁸ Ersoy Bozkurt, “Osmanlı Şehir İçi Hanlarının İşlevi”, *EJOS*, IV, 2001, no. 16, s.1–4.

⁷⁹ Semavi İyice, “Elçi Hanı”, *TD*, sa.24, 1970, s.93–130.

⁸⁰ *BOA. C.AS. 27429*.

⁸¹ *Eğîn Şer'iyye Sicili. 4. 215/75*.

⁸² *1871 Tarihli Erzurum Vilayeti Salnamesi, s.152*.

Fuad ise planında⁸³ umumi binalar arasında; 14 han (bunlardan 3'ü hasarlıdır) bulunduğunu nakil etmektedir.

Çarşı; Farsça bir kelime olan çarşı, üstü kapalı pazarlara verilen isimdir⁸⁴. Osmanlı şehirlerinde ticarî faaliyetlerin yapıldığı çarşılar bulunmaktaydı. Şehirde görülen iki tip ticari faaliyet merkezinden biri olan çarşılarda genel olarak zanaat ürünleri alışverişinin yapıldığı bilinmektedir. Belgelerde genellikle “*sûk*” olarak da isimleri geçen çarşılar, şehir merkezinin önemli bir yerini oluştururdu. Çarşılar, zanaat üretiminin yapıldığı ve depolandığı mekânlardır. Hanlar ise açık ve kapalı alanlardan oluşmaktadır⁸⁵. Çoğu zaman ayrı olan bu ticaret merkezleri, bazen iç içe de bulunabilirdi. Her iki ticari merkez de kuruluş ve mekânsal gelişim açısından cami ve mescitlerle yan yanadır. İbadet yerleri ile ticaret mekânları işlevsel açıdan birbirini tamamlar niteliktedir. Bu nedenle cami ve mescitlerin en yoğun olarak buldukları yerler, çarşı ve pazarlardır.⁸⁶ Osmanlı'da yapısı değişken olmakla beraber çarşılar, çoğunlukla bir sokak boyunca ya da bir kavşakta yan yana inşa edilmiş dükkânlar şeklindedir.⁸⁷ 1871'de Erzincan sancağında çeşitli işlerle uğraşan 1176 dükkân bulunmaktaydı⁸⁸.

Pazaryerleri; diğer tip ticari faaliyet yeri ise yiyecek maddelerinin satıldığı pazaryerleridir. Bu yerler, kapalı mekânlara sığmayan, fazla yer kaplayan ve fiyat olarak ucuz ot, saman, hayvan yemleri, meyve-sebze ve tahıl gibi emtianın satıldığı ticari alanlardır.

Pazaryerleri, Osmanlı şehirlerindeki mahalleler arasında haftanın belirli günü, üç-beş esnafın geçici sergiler kurdukları yerler olduğu gibi, şehrin geniş bir alanında geniş halk kitlelerinin katıldığı alış-veriş yaptığı pazarlar şeklinde de ortaya çıkmaktadır. Pazaryerleri, “*Cuma Pazarı*” veya satılan ürüne göre örneğin “*Buğday Meydanı*” ismini almaktadır. Erzincan şehrinde her iki tür pazar da⁸⁹ bulunmaktadır. 1788 tarihli bir belgede “*Erzincan buğday pazarında buğday ölçücüsü İsmailin vefat eylediğın yerine oğlu Mehmedin tayin edildiğı*” şeklinde bilgiler bulunmaktadır⁹⁰. Pazaryerleri kurulacağı yer ve güne ilişkin halk ve idareciler arasında çeşitli tartışmalara rağmen, Pazar ve genellikle Cuma günleri kurulmaktadır⁹¹. 1865'de Erzincan'da haftada iki gün pazar kurulduğu bilinmektedir. Günlerinin Perşembe ve Pazartesi günlerine alındığı ve halkında bu duruma itiraz ettiği belgelere yansımıştır⁹². İbadet yeri olmayan yerleşmelerde, yaşayan köylülerin ibadetle alış-verişi bir arada yapma istekleri de bu durumun ortaya

⁸³ Fuad, *1/25 000 ölçekli Erzincan Şehrının İstikşaf Planı*.

⁸⁴ Osman Ergin, “Çarşı”, *İA*, c.III, İstanbul 1993, s.360–362.

⁸⁵ Doğan Kuban, “Anadolu Türk Şehri Tarihi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler”, *VD, VII*, İstanbul 1968, s. 71–74.

⁸⁶ Gönül Tankut, “Osmanlı Şehrinde Ticari Fonksiyonlar”, *VII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, II (1973), s.776–778.

⁸⁷ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kent ve Kentliler*, İstanbul 1994, s.23–27.

⁸⁸ *1871 Tarihli Erzurum Vilayeti Salnamesi*, s.152.

⁸⁹ Şehirde Cuma pazarı Cuma günü Cam-i Kebir'in önünde kurulmaktaydı. *BOA. ŞD. 1505/44*.

⁹⁰ *BOA. C.İKTS. 17/850*.

⁹¹ Cafer Çiftçi, “Osmanlı'da Meyve Alım-Satımı: mekânlar, görevliler, vergiler ve standartları”, *EJOS*, VIII, 2005, no. 3, s.4.

⁹² *BOA. MVL. 719/124*.

çıkmasında etkili olmuştur⁹³. Bu yönüyle, Cuma Pazarına kırsal bölgelerden gelen halk, hem alışveriş yapıp, aynı zamanda Cuma namazlarını kılmaktadırlar.

Şehir merkezlerinin en önemli fonksiyonel alanı büyük şehirlerde merkezi iş alanı, küçük şehirlerde ise çarşıdır. En yüksek yaya yoğunluğu olan bu kesimlerde ticaret ve iş alanları da caddelerin kavşak noktalarında yer alır. Merkezi iş alanlarının en ayırt edici özelliklerinden biri de gece ile gündüz arasındaki nüfus yoğunluğunun büyük farklılık göstermesidir⁹⁴. Günümüz itibarıyla Erzincan'da merkezi iş sahası olarak kabul edebilecek Dört Yol ve çevresinde günlük nüfus hareketliliği ve ticari aktivite oldukça yükündür. Perakende iş yerleri, hizmet fonksiyonunu yerine getiren bürolar, insanların temel ihtiyaçlarını karşılayabileceği ticarethaneler bir meydana kesişen, Dört Yol kavşağı ve çevresinde toplanmıştır. Meydandan uzaklaştıkça, ticarethanelerin ve buna bağlı olarak günlük hareketliliğin azaldığı dikkati çeker. Muhtemelen Osmanlı pazar anlayışından esinlenerek yeni yerleşim alanında da oluşturulan ve günümüze kadar varlığını koruyan buğday pazarı, şehirlerin orijinal fonksiyonunu yansıtır tarzda kırsal ve kentsel nüfusun adeta bir buluşma alanıdır. Bilindiği gibi şehirlerin asıl işlevlerinden biri de kırsal nüfusun ürettiği malları pazarlamasını sağlamaktır.

Kuruluş tarihi yakın olması dolayısıyla, Erzincan'da Türkiye'nin diğer şehirlerindeki planlama ile ilgili sorunlar fazla değildir. Izgara biçimindeki cadde sokak sistemi olan şehirde, yollar birbirini dik açı ile keser. Konut alanları merkezi iş sahası çevresinde farklı yönlerde genişleyen mahallelere dağılmış durumdadır.

Erzincan şehrinin kuruluş ve gelişmesinde Osmanlı şehir yerleşim düzeninin izleri yer yer kendini hissettirmektedir. Özellikle pazarın kurulduğu meydan ve etrafındaki ticarethaneler ile çarşı, 1939 depreminden önceki şehir algısının yansımaları olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla kırsal nüfusun şehirle olan münasebetlerinde beklentiler büyük ölçüde yerine getirilmiştir. Yeni şehir düzeninde, Osmanlı döneminde yaygın bir uygulama olan merkezi Ulu Cami anlayışı başlangıçta tesis edilmiş olmakla birlikte, günümüzde daha küçük, ancak sayıca fazla olan cami anlayışı öne çıkmıştır. Mahallelerde cami, ilköğretim okulları, küçük çaplı sağlık kurumları ve yer yer kümelenen ticarethaneler konut alanları içerisinde tesis edilmiştir.

Bu kısımda izah edilmesi gereken diğer bir husus ise Osmanlı dönemi Erzincan'daki ev tipleridir. Erzincan'daki ev mimarisine ilgili kaynakları; sicil defterleri⁹⁵ ve son döneme ait fotoğraflar oluşturur. Bilindiği üzere, toplumun en küçük birimi olan ailenin içinde yaşadığı bir kültür ünitesi konumunda bulunan evlerin yapılarıyla ⁹⁶, ailelerin dünya görüşleri, yaşam tarzları, ekonomik konumları ve iklim özellikleri arasında sıkı bir ilişki mevcuttur⁹⁷. Korunma içgüdüğü, tüm canlılarda olduğu gibi, insanlarda da tabii olarak bulunmaktadır. İnsanoglu çevrenin coğrafi şartlarına, sıcak-soğuğa ve dış tehlikelere

⁹³ Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, s.70–72.

⁹⁴ Erol Tümer, "İstanbul Şehrinin Coğrafi Anatomisi", *Kent Gündemi Dergisi*, sa. 1, İstanbul 1997, s. 416–423.

⁹⁵ *Erzincan Şer'iyye Sicilli*. 1, 2, 3, 4.

⁹⁶ Arşiv çalışmalarına dayalı olarak Osmanlı dönemi ev ve eşyaları, giyim-kuşam gibi konular üzerine yapılan çalışmaların başlıcaları şunlardır; Ö. Demirel, M. Tuş, A. Gürbüz, "Osmanlı Orta Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim Kuşamı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, c.2, Ankara 1992, s.721–722.

⁹⁷ İbrahim Bakır, "Ailenin Yaşama Mekanı Ev", *Türk Aile Ansiklopedisi*, c.2, Ankara 1991, s.462.

karşı da bu güdünün zorunlu kıldığı bir yapı edinme gayretine girmiştir⁹⁸. Bu gayret sonucu oluşan fiziksel yapı insanın en yakın ve yüz yüze ilişkilerde bulunduğu aile üyelerinin içinde barındığı evdir⁹⁹. Bütün kültürlerde ev, ailenin barınağı olarak işlev görmüştür. Ev ile aile kavramları iç içedir. Evler bir bakıma medeniyetlerin küçük birer temsilcisi durumundadırlar. Evlerde aile üyelerinin dünya görüşünü, inanç sistemini, tabiat karşısındaki tavrını, estetik ve sanat anlayışlarını, geleneklerini, göreneklerini, örf ve adetlerini görmek mümkündür¹⁰⁰.

Şehrin birim olarak en küçük, fakat fiziki yapısını büyük oranda etkileyen evin, Türk-İslam ailesi ve fonksiyonlarıyla yakından ilişkisi vardır. Anadolu'da Türk ailesi, yakın zamana kadar birkaç kuşağı bünyesinde toplayan kalabalık bir gruptur. Bu sebeple evler, geniş bir alana, çok sayıda odaya, açık bölümlere ve bahçeye yayılmıştır. Diğer taraftan gıda maddeleri için kiler ve beslenen hayvanlar için ahır gereklidir¹⁰¹. Türk ailesi için gerekli bu gibi ihtiyaçların karşılanması hemen hemen bütün Anadolu şehirlerinde olduğu gibi Erzincan'da da görülmüyordu¹⁰².

Erzincan ait sicillerde¹⁰³, "menzil" ve "bâb" olarak kayıt edilen evlerin, tek katlı olanları "tahtânî" ve iki katlı olanları ise "fevkanî" olarak adlandırılmıştır. Görüldüğü üzere, Erzincan'daki evler tek veya iki katlıdır. Evlerin en önemli ortak özgesi, cephe tarafının sokağa bakmasıdır. Evlerin iki katlı olmasının başlıca sebebi, birkaç kuşağı bünyesinde barındırmasının yanı sıra, iklim şartları ve kısmen arsa kıtlığıyla ilgili olmalıdır.

Sicillerde "hücced" olarak adlandırılan alım-satım ile ilgili kayıtların büyük kısmını ev satışları oluşturmaktadır. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde kazada, ev sahibi olmanın önemli bir yatırım aracı olduğu anlaşılıyor. O zamanda yaşayan insanların ekonomik şartlara göre, ev sahibi olmaları en büyük amaçlarından biridir. Dönemin ev fiyatlarına bakılırsa mesken sahibi olmak zenginliğin ve sosyal statünün bir göstergesidir.

Tereke ve hücced kayıtlarından, ev sahiplerinin büyük bir kısmının, miras usulüyle ve hissedar olarak mesken sahibi oldukları anlaşılmaktadır¹⁰⁴. Ev sahibi olmak bir ailenin statüsünü belirlediği gibi, zor zamanlarda ailenin ekonomik sigortası ve paraya çevrilebilen, ayrıca bir kısım zenginler tarafından kiraya verilen ve gelir elde edilen bir yatırım aracıdır. Klasik dönemde şehir içi ulaşım insan ve hayvan gücüne dayalı olduğundan pahalı ve zahmetlidir. Ulaşımın yanında sanayinin geri olmasının bir sonucu sanayiye dayalı inşaat malzemelerinin temininin pahalı oluşu da evlerin ucuz ve hafif malzemededen yapılmasına sebep olmuş olmalıdır.

XX. yüzyılın ilk dönemlerine ait fotoğraflarda; evlerin bir kısmının tek katlı bir kısmı ise iki katlıdır. Yine tek katlı olanlardan bazıları kiremit çatılı, diğerleri ise toprak damlıdır.

⁹⁸ Sezer Tansağ, "Türk Mimarisinde Değişme ve Gelişme Çizgisi", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, c.2, Ankara 1992, s.767.

⁹⁹ Suraiya Faruqi, *Man of Modest Substance House Ovner and House Property in Seventeenth Century Ankara and Kayseri*, Cambridge 1987; Robert Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, (çev. M.A. Kılıçbay), İstanbul 1991.

¹⁰⁰ Bakır, "Yaşama Mekânı Ev", s.464.

¹⁰¹ Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s.6-8.

¹⁰² *Erzincan Şer'iyye Sicili*. 1, 2, 3, 4.

¹⁰³ *Erzincan Şer'iyye Sicili*. 1 29/34, 48/59, 2 14/17, 3 62/74 vb.

¹⁰⁴ *Erzincan Şer'iyye Sicili*. 1, 2, 3, 4.

Taştan yapılan evler az olmakla beraber, şehrin mahallelerinde dağınık haldedir ve hemen hepsinin kiremitli çatıları vardır. Evler birbirine bitişik, pencereleri caddeye bakmaktadır. Bazı evlerin bahçeleri bulunmaktadır. Devlet yapılarının yanı sıra cami ve hamam gibi vakıf eserleri taş binalar şeklindedir. Konak niteliğinde iki katlı taştan veya kerpiç malzemeden yapılmış evler, şehrin her mahallesinde görülmektedir.

Erzincan Şehrini Mahalleleri

Erzincan şehrinin gelişiminin kale ve surlarla yakından ilişkisi vardır. Şehir¹⁰⁵ “*dâhil-i kal’a*” ve “*hâric-i kal’a*” olarak iki kısma ayrılmaktadır. İdareciler, şehrin ileri gelenleri, zanaat sahipleri ve şehrin ilk mahallelerinin kalenin iç kısmında olduğu tahmin edilmektedir¹⁰⁶. Haricî kalede ise şehrin gelişmesine paralel olarak, sonradan kurulan mahalleler, ziraî faaliyette bulunanlar, dışarıdan gelen kişilerin kurdukları pazaryerleri, bazı tekke ve zaviyeler bulunmaktadır¹⁰⁷. İkamet edenlerin vergilerinin belirlenmesinde de belirleyici olan mahallelerde çoğunlukla dinleri, etnik kökenleri ya da mezhepleri aynı olanlar bir arada yaşamaktadır¹⁰⁸.

Erzincan şehrinde mahalle sosyal sınıflara göre değil, etnik ve dini farklılığa göre biçimlenmiştir. Yani aynı isimle şehirde bulunan iki mahalle mekânsal açıdan bir bütünlük içinde olsa da aynı mahallenin farklı bölgelerinde farklı etnik yapılar vardır ve bu durum iki farklı mahalle gibi ele alınmaktadır. Mahalleler şehirde ikamet eden insanların yaşama alanı olmanın yanında aynı zamanda, idarî açıdan bir birimdir¹⁰⁹.

Mahalle birbirini tanıyan, birbirlerinin hareketlerinden sorumlu ve dayanışma içinde bulunan kişilerin oluşturduğu topluluğun yaşadığı yerdir¹¹⁰. Şehri oluşturan mahalledeki evler hane olarak algılanmış, bu hanelere kapı numaraları verilmiş, doğan, ölen, gelen giden veya yeni oluşan haneler ile ilgili bilgiler 6 ayda bir güncellenmiştir¹¹¹. Erzincan mahallelerine dair ilk kayıtlara XVI. yüzyılın başlarında, Osmanlı Devleti’nin bölgeye hâkim olmasının hemen akabinde ki tarihlerde rastlanmaktadır.

Tablo. 1. Şehirdeki Mahalleler(1516, 1530, 1591)

Çadırcı	Süleyman	Halilullah Çelebi
Hoca Evran	Güzel Kazancı	Eskişehir
Hoca Beği	Sağikoğlu	Cami-i Kebir
Bozbeği	Bogas	Cemaleddin
Tökeloğlu	Serkis	Gerekgerek(Gürk-Barak)
Çukur	Avannis	Hoca Şeyhi
Melik Hatun	Kığlu/Kığı	Hekim-ana

¹⁰⁵ J.H.Kramers, “Mahalle”, *İA*, c.VII, İstanbul 1993, s.144.

¹⁰⁶ Sevgi Aktüre, *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti, Mekânsal Yapı Çözümlemesi*, Ankara 1978.

¹⁰⁷ Musa Çadırcı, “Anadolu Kentlerinde Mahalle (Osmanlı Dönemi)”, *Habitat II*, İstanbul 1996, s.257–263.

¹⁰⁸ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, İstanbul 2002, s.165–166.

¹⁰⁹ İlber Ortaylı, *Tanzimat Sonrası Mahalli İdareler*, Ankara 1974, s.95; Mahalle hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ömer Demirel, *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri-Makaleler-*, Sivas 2006, s.22.

¹¹⁰ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine Düşünceler”, *Osmanlı Araştırmaları*, c.IV, İstanbul 1984, s.69.

¹¹¹ *BOA. D. CRD. d. 40548*.

XVI. yüzyılın başlarında şehir 21 mahalleden oluşurken, yüzyılın sonlarında mahalle sayısı 20'dir. Yüzyıl boyunca mahalle sayısında neredeyse hiçbir değişiklik olmamıştır. Sadece 1516'da kayıtlı Hekim-ana Mahallesi, sonraki tahrirlerde kayıt edilmemiştir. 1516 tarihli ilk tahrirde bu mahallelerden Halilullah Çelebi, Eskişehir, Cemaleddin, Gerekçerek, Cami-i Kebir, Hoca Şeyhi ve Hekim-ana mahallelerinde Müslimler, diğer mahallelerde ise Ermeniler meskündür. Ancak 1530 ve 1591 tahrirlerinde Müslim mahallelerin 6, Ermeni mahallelerinin ise 14 olduğu görülmektedir. Müslim ve Gayr-i Müslimler bu yüzyılda Erzincan kazasının bazı köylerinde birlikte yaşarken, şehirdeki dinsel ayrışma dikkat çekicidir. Mahallelerden; Cami-i Kebir, Hoca Şeyhi, Halilullah Çelebi, Cemaleddin, Hoca Beği, Gerekçerek büyüklük itibariyle ön plandadır. Müslimlerin oturduğu mahalleler sayı itibariyle az olsa da barındırdıkları nüfus daha fazladır.

Erzincan şehri'ndeki mahallelere dair diğer kaynaklar ise XVII. yüzyılın ilk yarısına ait üç defterdir. Bu defterler 1636, 1642 ve 1643 tarihlidir ve bunlara göre şehirdeki mahalleler ve meskûnları şöyledir:

Bu dönemde şehrin 11 mahallesinin 8'inde Müslümanlar, 3'ünde Gayr-i Müslimler sakindir. Müslüman nüfusun meskûn olduğu mahalleler içinde en büyük olanları Gerekçerek, Cami-i Kebir, Şancı Çelebi, Cemaleddin ve Eskişehir'dir. Gayr-i Müslim nüfusun yoğun olduğu mahalle ise Eskişehir'dir. Bir önceki yüzyılla kıyaslandığında şehirdeki mahalle sayısının düştüğü, isimlerin değiştiği, yeni mahallelerin kurulduğu veya aynı ismi taşıyan mahallelerin Müslim-Gayr-i Müslim nüfus barındırma durumuna göre ayrıldığı anlaşılmaktadır. XVI. yüzyıldaki Çadırcı, Hoca Evran, Bozbeyi, Tökeloğlu, Melik Hatun, Süleyman, Güzelkazancı, Sağikoğlu, Boğas, Serkis, Avannis, Kişli, Hoca Şeyhi ve Hekim-ana mahallelerine bu dönemde rastlanmamaktadır.

Tablo.2. Şehirdeki Mahalleler(1636-43)

Mahalle	Meskûn	Mahalle	Meskûn
Cami-i Kebir	Müslim	Eskişehir	G.Müslim
Cemaleddin	Müslim	Gerekçerek	Müslim
Çukur	Müslim	Hoca Beği	Müslim
Çukur	G.Müslim	Hoca Beği	G.Müslim
Debbağ	Müslim	Şancı Çelebi	Müslim
Eskişehir	Müslim	Toplam	11

1642'de Şancı Çelebi adıyla yeni bir mahalle kurulmuş ve Halilullah Çelebi mahallesinin ismi Debbağ olarak değişmiştir¹¹². Çukur, Hoca Beği ve Eskişehir mahallelerinde hem Müslim hem de Gayr-i Müslimlerin ayrı ayrı meskûn oldukları ve bundan dolayı farklı mahalleler olarak kaydedildikleri görülmektedir. Muhtemelen bu ayırım mahalle bütünlüğü ile değil mahallenin farklı bölgelerinin, farklı dinlere mensup toplulukların iskânıyla ilgili olmalıdır. XVII. yüzyıldaki mahalleler, nüfus itibariyle XVI. yüzyıldaki

¹¹² BOA. D. MKF. 27448, s. 10; MAD. 5152, s. 317-319; 6422, s.10-11; D. MKF. 27459, s. 4.

mahallelerden büyüktür. Bu durum, bazı mahallelerin birleştiği ihtimalini ortaya koymaktadır.

XIX. yüzyılda şehrin mahalleleri hakkında 1835 yılına ait üç ayrı defterden istifade edilmiştir. Bu defterlerden ilki 1835 yılında kazadaki erkek nüfusun tespiti için yapılan tahrir neticesinde oluşturulan defterdir¹¹³. Mukayese yapmak açısından, biri Müslimlere¹¹⁴ ve diğeri ise Gayr-i Müslimlere¹¹⁵ ait iki defter kullanılmıştır.

Tablo.3 Şehirdeki Mahalleler(1835)

Mahallenin Adı	Mahallenin Adı	Mahallenin Adı	Mahallenin Adı
Abdulkerimoğlu	Fetullah	Kefaroğlu	Ramazan oğlu
Acemoğlu	Gerekgerek	Kızanoğlu	Selami
Aktaş	Hacı Abdulgani	Kıgılı	Seydi Beğ
Ali Efendi	Hafızlı	Kurşunlu	Sürmeneli oğlu
Beşirli	Halilullah	Gülabi	Şaban Ağa
Cuma	Hancı	Mitini	Şancı Çelebi
Çeri	Hekim	Molla Ahmed	Taşçı
Çizmeci	Hekim oğlu	Molla Ali	Tekneli
Çukur	Hoca Beğ	Molla Gözü	Tekye
Dane	Kalem*	Molla Seydi	Tileği
Eskişehir	Karaağaç	Odabaşı	Yeni
Fazlı	Kazancı	Ömer Efendi	Toplam 47

XVI-XVII. yüzyıllara göre XIX. yüzyılda mahalle sayısında büyük bir artış vardır. 1647'de Erzincan'a gelen Evliya Çelebi, şehirde 48 mahallenin olduğunu belirtmektedir¹¹⁶. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgileri destekleyecek arşiv kayıtları, 1835'deki sayım defterleridir¹¹⁷. 1835 yılına ait defterler de Erzincan'da 47 mahalle tespit edilmiştir.

XVI. yüzyılda mevcut olan 21 mahallenin 14'üne; XVII. yüzyıl ortalarındaki 11 mahallenin 1835'te tesadüf edilmemiştir. Buna karşılık XVII. yüzyılın ortalarına kadar adına rastlanmayan 40 mahalle, bu sayımdaki kayıtlarda yer almaktadır.

XVI-XVII. yüzyıl boyunca farklı din mensuplarının ayrı mahallelerde oturma geleneği, XIX. yüzyılda kısmen bozulmuş, Müslim ve Gayr-i Müslimler üç mahallede birlikte yaşamaya başlamışlardır. Müslim ve Gayr-i Müslim nüfusun büyük bir kısmı kendilerine ait mahallelerde oturmakla beraber, 34'ünde Müslümanların, 11'de Gayr-i

¹¹³ BOA. ML. CRD. 2059, s.2-4.

¹¹⁴ BOA. D. C.RD. d. 40548, s.2-38.

¹¹⁵ BOA. ML. CRD. d. 20, s.2-11.

* Bu mahalle yalnızca 1516-1835 yıllarına ait kayıtlarda bulunmakla birlikte, sonraki dönemlere ait kayıtlarında bu mahalleye rastlanmamaktadır. BOA. TD. 60, s.9.

¹¹⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname,II.*, s.209-211.

¹¹⁷ BOA. ML. CRD. 2059, s.2-4.

Müslimlerin ve 3'ünde ise her iki grubun bir arada meskûn oldukları görülmektedir. Büyük mahalleler arasında XVI. XVII. yüzyıllarda olduğu gibi Gerekçerek, Eskişehir, Cami-i Kebir, Karaağaç ve Çukur sayılabilir.

XVII-XIX. yüzyıl aralığında nüfusta büyük artış görülmemesine rağmen, şehirdeki mahalle sayısının 11'den 47'ye çıkması muhtemelen koltuk mahalle olarak adlandırabilecek birer vergi veya mali ünitelerden oluşan mahallelerin sayımlarda parçalanarak, tahrir memurları tarafından farklı isimler altında kayıt edilmiş olması ile açıklanabilir. Bunun yanında, doğal afetler, savaş, eşkıyalık hareketleri, göçler, salgın hastalıklar ve köylerden şehirlere doğru nüfus hareketleri, şehir ve mahalle yerleşimlerini etkilemiş olmalıdır. Mahalle sayısındaki değişiklikler, büyük ihtimalle vergi toplama amacıyla düzenlenen defterlerin tanzimindeki farklılıktan, aynı mahallenin farklı bölümlerinde ikamet eden Müslim ve Gayr-i Müslimlerin ayrı mahallelerde oturuyorlarmış gibi kayıt edilmeleri ve bazen de mahallelerin bölünmesiyle ortaya çıkan yeni mahallerinin ana mahallelerden ayrı sayılması gibi gerekçelerden ileri gelmiştir.

Erzincan şehrindeki mahallelerin isimleri hakkında diğer bir kayıt ise bir hurufat defteridir. 1690–1730 tarihli bu defterde cami ve mescitlerle beraber bazı mahallelerin adları da zikredilmiştir. Bu mahalleler: Meydan, Zindan, Gerekçerek, Debbağ, Şeyh Çelebi, Eskişehir ve Cami-i Kebir'dir. Bunlardan, Zindan ve Meydan Mahallelerine diğer kayıtlarda rastlanmamıştır¹¹⁸.

1720 yılında Kılağuzlu Mahallesi¹¹⁹, 1795'de Arslan Bey Mahallesi¹²⁰, 1864'de Araplar Mahallesi¹²¹, 1882'de Hamidiye Mahallesi,¹²² 1919'da Kürşadiye Mahallesi¹²³ ve Hasan Efendi Mahallesi farklı dönemlerde kurulan mahallelerdir¹²⁴. Şehirde 1905 yılında İzzet Paşa'nın kızı Esmâ Hanım'ın bağışladığı arazi üzerine babasının adını taşıyan yeni bir mahalle daha kurulmuştur¹²⁵.

Netice itibarıyla, XVI-XX. yüzyıl boyunca umumiyetle 12–14 arasındaki mahalle, şehir nüfusunun ana nüvesini barındırmıştır. Şehirdeki mahalle sayılarının değişikliğine karşılık, köyler daha statiktir. Birkaç istisna hariç, bir köy tamamıyla yok olup gitmemiş, nüfusu boşalsa bile ismi devam etmiştir.

XVI. yüzyıla ait ilk defterlerde mahallelerin kimler tarafından kurulduğuna dair bazı ipuçları bulunmaktadır. 1516 tarihli defterde “mahalle-i Hekim-ana nam-ı İslamiye” adlı mahalleye, ilk sırada kaydedilen Sevindik ve Turak adlı oğulları olduğu anlaşılan Hekim-ana adlı kişi isim vermiştir¹²⁶. Benzer durum diğer mahallelerin bir kısmı için de geçerlidir. Halilullah Çelebi Mahallesi Halilullah Çelebi,¹²⁷ Vasgird'in Mahallesi olan

¹¹⁸ Kenan Ziya Taş, “Erzincan Câmî ve Mescidleri”, 1690–1730”, *OTAM*, sa. 7, 1996, s.379–384.

¹¹⁹ *BOA. İE. EV. 38/4402*.

¹²⁰ *BOA. HAT. 1463/78*.

¹²¹ Bu mahalle İslam Kıptiler yerleştirilerek kurulmuştur. *BOA. C.ML. 228/9536; İ.DH. 996/78637*.

¹²² *BOA. İ.DH. 876/69936*.

¹²³ *BOA. ŞD. 1532/20*.

¹²⁴ *BOA. ŞD. 1532/3*.

¹²⁵ *BOA. DH. MKT. 952/82; İ.DFE. 16/1323-S-04*.

¹²⁶ *BOA. TD.60, s.9*.

¹²⁷ *BOA. TD.60, s.4*.

Karamelik'te Karamelik,¹²⁸ 1530 tarihli defterde ise Hoca Bey Mahallesi'nde Hocabey¹²⁹, Bozbeyi Mahallesi'nde Bozbeyi,¹³⁰ Tökeloğlu Mahallesi'nde Tökeloğlu¹³¹, Melik Hatun Mahallesi'nde Melik Hatun,¹³² Serkis¹³³ Mahallesi'nde Serkis, Avannis Mahallesi'nde Avannis¹³⁴ adlı kişiler mahallelere isim vermişlerdir. Ayrıca 1882'de yeni kurulan Hamidiye Mahallesi'ne padişahın ismi (II. Abdulhamid) verilmiş ve muhacirler iskân edilmiştir. 1864'de Araplar Mahallesi ise sürgün sonuca getirilen İslam Kıptiler yerleştirilerek kurulmuştur.

Erzincan şehrindeki mahallelerin isimleri hakkında diğer bir kaynak ise sicillerdir. Bunlardan, 1. nolu sicil defterlerinde(1332/1916) adı geçen 32 mahallelerin ise şunlardır; Arslan Bey¹³⁵, Salihîye¹³⁶, Şerîfiye¹³⁷, Karaağaç¹³⁸, Gerekçerek¹³⁹, Reşadiye¹⁴⁰, Selami¹⁴¹, Gülabi¹⁴², Halilullah¹⁴³, Tekke¹⁴⁴, Çeri/Çeri Başı¹⁴⁵, Araplar¹⁴⁶, Molla Güzel¹⁴⁷, Kurşunlu¹⁴⁸, Taşçı¹⁴⁹, Fetullah¹⁵⁰, Mecidiye-i Kebir¹⁵¹, Mecidiye-i Sağır¹⁵², Şaban Ağa¹⁵³, Aktaş¹⁵⁴, Fuzuli¹⁵⁵, Hancı¹⁵⁶, Yeni veya mahalle-i Cedit¹⁵⁷, Keçeci¹⁵⁸, Hasan Efendi¹⁵⁹, Ömer

¹²⁸ BOA. TD.60, s.10.

¹²⁹ BOA. TD.168, s.135

¹³⁰ BOA. TD.168, s.136.

¹³¹ BOA. TD.168, s.137.

¹³² BOA. TD.168, s.138.

¹³³ BOA. TD.168, s.140.

¹³⁴ BOA. TD.168, s.141.

¹³⁵ Erzincan Şer'iyye Sicili 1 6/15.

¹³⁶ Erzincan Şer'iyye Sicili 1 7/19.

¹³⁷ Erzincan Şer'iyye Sicili 1 10/28.

¹³⁸ Erzincan Şer'iyye Sicili 1 12/40.

¹³⁹ Erzincan Şer'iyye Sicili 1 30/98.

¹⁴⁰ Erzincan Şer'iyye Sicili 1 31/101.

¹⁴¹ Erzincan Şer'iyye Sicili 1 11/30.

¹⁴² Erzincan Şer'iyye Sicili 1 14/45.

¹⁴³ Erzincan Şer'iyye Sicili 1 13/43.

¹⁴⁴ Erzincan Şer'iyye Sicili 1 15/47.

¹⁴⁵ Erzincan Şer'iyye Sicili 1 50/154.

¹⁴⁶ Erzincan Şer'iyye Sicili 1 96/295.

¹⁴⁷ Erzincan Şer'iyye Sicili 1 15/47.

¹⁴⁸ Erzincan Şer'iyye Sicili 1 18/55.

¹⁴⁹ Erzincan Şer'iyye Sicili 1 19/57.

¹⁵⁰ Erzincan Şer'iyye Sicili 1 22/67.

¹⁵¹ Erzincan Şer'iyye Sicili 1 23/71.

¹⁵² Erzincan Şer'iyye Sicili 1 72/214.

¹⁵³ Erzincan Şer'iyye Sicili 1 24/76.

¹⁵⁴ Erzincan Şer'iyye Sicili 1 34/107.

¹⁵⁵ Erzincan Şer'iyye Sicili 1 34/110.

¹⁵⁶ Erzincan Şer'iyye Sicili 1 36/118.

¹⁵⁷ Erzincan Şer'iyye Sicili 1 37/123.

¹⁵⁸ Erzincan Şer'iyye Sicili 1 38/124.

¹⁵⁹ Erzincan Şer'iyye Sicili 1 49/149.

Efendi¹⁶⁰, Molla Ali¹⁶¹, Hafızlı¹⁶², Odabaşı¹⁶³, Cemaleddin¹⁶⁴, Cuma¹⁶⁵ ve Sultaniye¹⁶⁶'dir. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde, şehirdeki mahallelerden bir kısmının, önceden de isinlerine rastlanan mahalleler olmakta beraber, bir kısmı ise yeni veya isimleri değişmiş olan mahallelerdir. Osmanlı döneminde Erzincan'daki mahalleler aldıkları isimlere göre bir tasnife tabi tutulduğunda;

1. *Esnaf kollarından isim alan mahalleler*; Kazancı, Hancı, Keçeci, Çizmecici, Taşçı, Hekim, Çadırcı ve Debbâğan.
2. *Coğrafi yapıdan dolayı isim alan mahalleler*; Karaağaç, Eskişehir, Çukur, Zindan, Meydan, Aktaş ve Tekneli.
3. *Cami ve Mescitlerden isim alan mahalleler*; Şancı Çelebi, Kiğlu, Cuma, Odabaşı, Gülabi ve Cami-i Kebir.
4. *Zaviye, Medrese, Dergâh ve Tekkelerden isim alan mahalleler*; Molla Seydi, Tekye, Molla Ali ve Molla Ahmed.
5. *Köyden isim alan mahalleler*; Mitini.
6. *Kurucularından(Banileri) veya şahıslardan isim alan mahalleler*; Hekim-ana, Bozbeği, Gürbarak, Tökeloğlu, Sağikoğlu, Süleyman, Serkis, Avannis, Kılağuzlu, Çeri Başı, Ömer Efendi, Cemaleddin¹⁶⁷, Molla Güzel, Arslan Beyi Hekimoğlu, Hafızlı, Fetullah, Ali Efendi, Acemoğlu, Abdulgani Efendi¹⁶⁸, Halilullah, Hoca Bey, Abdulkerimoğlu, İzzet Paşa, Hasan Efendi, Seydi Bey, Kızanoğlu ve Keferoğlu'dur.
7. *Padişah ismi alan mahalle*; Hamidiye, Sultaniye, Reşadiye, Mecidiye-i Kebir, Mecidiye-i Sağır.
8. *Meskûn olanların isim verdiği mahalle*; Araplar.

Köyler

Coğrafi yapının bir sonucu Erzincan'daki yerleşmeler ova üzerindeki bataklık alanlar dışında¹⁶⁹ kalan araziler ile kısmen dağ eteklerinde yoğunlaşmıştır. Köylerin dağılımında tarımsal arazilerin yapısı arasında bir paralellik gözlenir. Karasu Nehri dışında Esence ve Munzur Dağları'ndan kaynağını alan irili ufaklı çok sayıdaki dere, ova üzerinde sulu tarımın daha fazla yapılmasına imkân sağlamıştır. Zaman zaman etkili olan taşkınlara rağmen, su kaynaklarına yakın olma çabasının bir sonucu olarak, ilkel yöntemlerle de

¹⁶⁰ *Erzincan Şer'iyye Sicili 1 51/155.*

¹⁶¹ *Erzincan Şer'iyye Sicili 1 39/126.*

¹⁶² *Erzincan Şer'iyye Sicili 1 80/240.*

¹⁶³ *Erzincan Şer'iyye Sicili 1 84/156.*

¹⁶⁴ *Erzincan Şer'iyye Sicili 1 91/277.*

¹⁶⁵ *Erzincan Şer'iyye Sicili 1 95/290.*

¹⁶⁶ *Erzincan Şer'iyye Sicili 1 104/314.*

¹⁶⁷ 1642'de "Cemaleddin Kışlağı" adında bir bölge bulunmaktadır. *BOA. MAD. 5152, s.427.*

¹⁶⁸ 1642 ve 1835'de "Gani Efendi çiftliği veya bazende palangası" adında köy bulunmaktadır. *BOA. MAD. 5152, s.429; ML. CRD.2059, s.4.*

¹⁶⁹ Erzincan ova tabanında birçok bataklık bölgesi bulunmaktadır. Bataklıklar: Şihli Sazlığı, Fırat Suyu'nun taşmasıyla oluşmaktadır. Bulanık Bataklığı, bugünkü Eksisu bölgesidir. Nörkah Bataklığı, Suluçayır Bataklığı ve Bey Tahtı Bataklığı ise diğerleridir. *BOA. MAD. 5152; Kemali, Erzincan Tarihi, s. 284.*

olsa bir takım tedbirler alınarak, bu alanlar hem yerleşme hem de tarım arazisi olarak değerlendirilmiştir.

Erzincan kazasında içtimai ve iktisadi hayatın önemli bir bölümünü köyler teşkil etmektedir. Halkın geçimini genellikle tarım yoluyla temin etmesinden dolayı, nüfus köylerde toplanmıştır. Köyler ve köylüler büyük kentlerle taşra kasabalarının renkleri arasında gri tonu oluştururlar. Çoğunlukla Müslüman ve Hıristiyan olan köylüler vergi veren reaya sınıfının ana kitlesini meydana getirirlerdi. Hem kendi geçimini hem de askeri sınıf, idari ve dini görevlilerin gelirini yaratan tarımsal emeğin ve devletin zenginliğinin temeliydi.¹⁷⁰ Köylüler “*karye*” denilen toplu iskân mahallerinde yaşarlardı¹⁷¹. Çalıştıkları, ürettikleri ve yaşadıkları mekânlar birbirinden ayrıydı. Üretim, tüketim ve barınma kısacası sosyo-iktisadî hayatlarını bölgenin coğrafi özellikleri belirlemiştir. Erzincan’daki köylerin yer şekillerinden kaynaklı olarak birbirine yakın şekilde kümelenmesi vergi tahsili, idari ve sosyal hizmetlerin yerine getirilmesi, ticaret, emniyet ve devlet denetiminin kolaylıkla yürütülmesine zemin hazırlamış olmalıdır. Ayrıca kazada köy yerleşim örüntülerine bakıldığında küçük köylerin büyük köylerin etrafında toplandığı ve yüksek kesimlerdeki köylerin nüfus itibarıyla küçüldüğü göze çarpar. Köylerin oluşumunda diğer bir belirleyici unsur ise zaviye ve kiliseler olmuştur. Bu durum Osmanlı öncesi bir miras olarak kalmış olmalıdır.

Ayrıca yeni kır iskân birimlerinin oluşmasında göçerlerin önemli bir rolü vardır. Göçebeler kırsal hayatın meydana gelmesi ve şekillenmesinde etken olmuşlardır. Zamanla otlak bulma güçlükleri ve ekolojik açıdan toprağa yerleşmeyi geciktiren iç ve dış etkenler dolayısıyla bunlar köy toplulukları haline dönüşmüşlerdir. Göçerleri yerleşik hayata zorlayan sebeplerin başında köylülerle çatışma, otlak arayışı, ürünlerini güvenli bir şekilde pazarlama ve hastalıklarla sürülerin telef olması gelir.

Erzincan kazasındaki köylerin ortam özellikleri değişkenlik gösterdiğinden ve çeşitli etnik ve kültürel geleneklerden dolayı tek bir köy tipinden bahsetmek oldukça zordur. Ancak köylerin müşterek özellikleri de bulunmaktadır. Bu yerleşim yerlerinin mezarlığı, harman yeri, su kaynağı, otağı, sabit sınırları bulunmaktadır. Çoğu zaman evliyadan birilerinin orada gömülü olması, köyün varlığının kesintisiz sürüp gittiğinin kanıtıdır. Diğer taraftan bir kırsal yerleşim yerinin köy olarak kabulünde, maaşı köylülerce ortaklaşa karşılanan kethüda ve imamın varlığı önemlidir. Bu iki şahsiyet te köy halkını devlete karşı temsil ederdi¹⁷². Ayrıca köylerin sınırlarının saptanması hayati önem taşıyordu. Sınırlar yerel kadı ve yardımcılardan biri tarafından belirlenirdi. Kadılar güvenilir kişiler aracılığı ile durumu yerinde soruştururdu. Ağaçlar, kayalar, dereler gibi yerel olarak bilinen işaretlere göre köy sınırlarını belirleyen bir belge düzenlenirdi¹⁷³.

¹⁷⁰ Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, İstanbul 1996, s.4.

¹⁷¹ Suraiya Faruqi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Ankara 2006, s.59–62.

¹⁷² Faruqi, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, c.2, s.577.

¹⁷³ Son dönem tarla, bağ, bahçe, ev, dükkân vb. gayr-i menkullerin sınırları tespit edilirken bu tarz kayıt şekilleri kullanılmıştır. Özellikle Defter-i Hakani yani kadastro defterlerindeki kayıtlar bu usüle göre yapılmıştır. Sınırlar belirlenirken kullanılan üslup ve terimler hakkında bkz. Hayrettin Gültekin, *Osmanlıca Tapu Terimleri Sözlüğü, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Yayınları*, Ankara 2007.

1591 tarihli defter örneğinde; *zemin=tarla* anlamında kullanılmıştır. Tarlalar genellikle kendisini tasarruf etmiş olan veya eden kişinin ismini almaktaydı. “*zemin-i Mevlana Mehmed*”¹⁷⁴, aynı kişi başka bir yerde tarla tasarruf ediyorsa “*an zemin-i Mevlana Mehmed*” şeklinde belirtilmiştir. Az olmakla beraber “*zemin-i Çınar tarla*”¹⁷⁵, “*zemin-i Kırmızı tarla*”¹⁷⁶ şeklinde de görüldüğü üzere, bir ağaç, renk veya taş tarlaya isim vermekteydi. Bağ ve çiftlikte tasarruf edenlerin adıyla anılmaktaydı; “*bağ-ı Kaya*,”¹⁷⁷ “*bağ-ı Seydi Bey*”¹⁷⁸, “*bağ-ı Melik Hacı Mehmed*”¹⁷⁹, “*bağ-ı İbrahim*”¹⁸⁰ “*an bağ-ı İbrahim*”¹⁸¹, “*çiftlik-i Süleyman*”¹⁸², ve “*çiftlik-i Hıdır Kulu*”¹⁸³.

Köylülerin ekip biçtikleri ve köylerin etrafında bulunan tarlalar coğrafi şartlara göre biçim almıştır. Birçok coğrafyacı toprak dağılımı veya tarla plan biçimlenmesinin araziye dağılışı bakımından belirleyici faktörün yerleşim durumu olduğu kanısındadır. Tarla biçimlenmelerinin öncelikle topografyaya bağlı olduğu; bu yüzden düzlüklerde muntazam şeritlere, engebeli arazilerde ise daha çok rasgele serpilmiş dikdörtgen biçimindeki tarlalara rastlandığı kabul edilmektedir. Örneğin şeritler şeklindeki tarla düzeninde, köylü hayli uzaktaki tarlalarının etrafını tek tek çevirip kapatmaz, bütün tarla bloğu sınırlarını ancak alçak bir çalı sırasıyla veya hendekle belirler, hayvanların otlaması ve zarar vermesine karşı korurlardı. Özellikle bağ ve bahçeciliğin olduğu yerlerde arazi duvar veya çitlerle korunmaktadır¹⁸⁴.

Ekili alanların genişlemesi, esas olarak daha etkili tekniklerin devreye sokulması, piyasa şartlarının teşviki, göç ya da doğal nüfus artışının sonucu bir emek fazlasının doğması, nihayet devletin gerek çapulculara, gerek kendi temsilcilerinin açgözlülüğüne karşı küçük çiftçiyi daha iyi güvenlik ve koruma altına almasına bağlı idi. Buna karşılık salgın hastalıklar, depremler, eşkıyalık, yağmacılık veya keyfi aşırı ağır vergilendirme gibi durumlardan dolayı köylüler kitle halinde dağlara, ormanlara, ücra yerlere eğer sınıra yakın bölgelerde iseler diğer devlete sığınarlardı. Bu şartlar Osmanlı yönetimindeki yerleşim örüntülerine kendine özgü çizgiler kazandırmaktaydı¹⁸⁵. Köylüler genellikle esas yerleşimlerini yamaçlara kuruyor, daha aşağıdaki düzlüklerde ise geçici yerleşmeler ortaya çıkıyordu¹⁸⁶.

Tarihi süreç içerisinde Erzincan kazasındaki köylerin iskân durumlarıyla ilgili bir takım neticelere ulaşmak için köylerin dönemlere göre dağılımını tespit etmek gerekmektedir.

¹⁷⁴ Benzer durumda olan zeminler için bkz.KKA. TD. 40. 14b, 15b, 16a, 17a, 18b, 19b, 21a, 22b, 27a, 24b, 27a, 28b, 32a vb.

¹⁷⁵ KKA. TD. 40. 14a.

¹⁷⁶ KKA. TD. 40. 16a.

¹⁷⁷ KKA. TD. 40. 23a.

¹⁷⁸ KKA. TD. 40. 23a.

¹⁷⁹ KKA. TD. 40. 23a.

¹⁸⁰ KKA. TD. 40. 23b.

¹⁸¹ KKA. TD. 40. 23b.

¹⁸² KKA. TD. 40. 71a.

¹⁸³ KKA. TD. 40. 73a.

¹⁸⁴ İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, c.1, s.327.

¹⁸⁵ Tanoğlu, *Nüfus ve Yerleşme*, s.240–243.

¹⁸⁶ Necdet Tunçdilek, *Türkiye İskân Coğrafyası Kırsal İskânı*, İstanbul 1967, s.57–78.

XVI. yüzyıl boyunca Erzincan kazasında 105 köyün ismine rastlanmıştır¹⁸⁷. Güney nahiyede 66 köy, kuzey nahiyede ise 39 köy bulunmaktadır. 1516 tarihli defter terkinde köyler güney ve kuzey nahiyeler şeklinde ikiye ayrılmış ise de bazı köyler diğer nahiyeye içerisinde kayıt edilmiş, ancak hangi nahiyeye dâhil olduğu belirtilmiştir. 1520/30 yıllarında 94, 1591’de 103 köy vardır. Köy sayısı 1642’de 88 ve 1835’de çok az bir değişiklikte 87’dir. 1516–1530 tarihli üç tahrir defterinde de¹⁸⁸ kazada 10–15 arası viran veya terk edilmiş köy bulunmaktadır.

Tablo.4 Köylerin Dönemsel Dağılımı

1516	1520/30	1591	1636–1643	1835
91	94	103	88	87

Erzincan ve havalisinin de yapılan ilk tahrirlerde bazı köyün ve mezraanın “*hal-i harab*” (boş, terk edilmiş) olduğu görülür. Ancak bu köyler aynı yüzyılın sonunda yeniden iskâna açılmıştır. Bunlar: Urumsaray, Selepur, Saidahuru, Lerdusi, Kürtbırastık, Kalecik, Karbusi, Gönye, Dinkiri, Cemaloğulları, Bahik, Bakranis, Endesi, Kom ve Küpesi’dir.

1516–1520’de Erzincan kazasında harap ve viran köylerin fazla oluşunun en önemli nedeni Osmanlı hâkimiyeti öncesinde Akkoyunlu beyleri arasında yaşanan hâkimiyet mücadelesi¹⁸⁹ ve tarihe Kızılbaş fetreti olarak geçen toplumsal olaylardır¹⁹⁰. Bu toplumsal bunalım döneminde Şah İsmail Erzincan’dan ayrılırken 7 bin hane Türkmeni yanında İran’a götürmüştür¹⁹¹. Aslında benzer durum Erzurum¹⁹², Bayburt¹⁹³, Kelkit ve Kemah¹⁹⁴ kazaları içinde geçerlidir. Bölgenin nüfus ve iskân yapısını olumsuz etkileyen bu şartların hemen akabinde Osmanlı Devleti tarafından şenlendirme hareketlerine rastlanmaktadır. Geçici bir dönem de olsa bölge beyleri arasındaki hâkimiyet mücadelesi ile Kızılbaş fetreti, bölgenin iskân ve demografik yapısını olumsuz etkilemiştir. Ancak kazadaki köy isimlerine bakıldığında göze çarpan hususlardan birisi ise son adı *ören* veya *viran* olan yerleşme birimlerinin bulunmamasıdır. Köyler tarihi süreçte kısa aralıklarla nüfus kaybedip hatta hali harab duruma düşseler bile bu terk edilmişliğin uzun bir dönem sürmediği anlaşılmaktadır.

Kırsal nüfusun bölgeler arasında kayması ve kolayca yer değiştirmesi, zaman içerisinde terk edilmiş köylerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ancak fetihle beraber sağlanan huzur ve güven ortamı neticesinde, XVI. yüzyılın sonuna doğru terk edilmiş bu köylerin hemen tamamı iskâna açılmıştır. Sağlanan huzur ve istikrar ortamıyla XVII. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyılın ortalarına kadar köy sayısında kayda değer bir değişiklik olmamıştır.

¹⁸⁷ BOA. TD. 168, 387.

¹⁸⁸ BOA. TD. 60, 168, 387.

¹⁸⁹ Yınanç, “Akkoyunlular”, s.251–270.

¹⁹⁰ “...ba’zı muhavvif derbend ve memerr-i nâsta vâki olan kurâda kadîmden zaviyeler vaz olunub ahali Kızılbaş fetratında perâkende olub gitmek ile kura ve zevâyâ hâlî ve hârab kalub...” BOA. TD. 199, s. 3–4.

¹⁹¹ Ali Sinan Bilgili, *Osmanlı İran ve Azerbaycanı I*, 16. ve 18. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarih, Erzurum 2004, s. 9–10.

¹⁹² BOA. TD.205, 199.

¹⁹³ BOA. TD. 60, 387, 199.

¹⁹⁴ BOA. TD. 60, 387, 199, 154.

XVI. yüzyılda Güney Erzincan Nahiyesi 'ne bağlı köy sayısı 66 iken, 1636–43 tarihleri arasında 52'dir. Dolayısıyla 14 köyün XVII. yüzyılda Güney Erzincan Nahiyesi'nde varlığına rastlanmamaktadır. Benzer durum Kuzey Erzincan Nahiyesi için de geçerlidir. Nitekim XVI. yüzyılda bağlı köylerin sayısı 39 iken XVII. yüzyılda bu sayı 36'ya düşmüştür. Ancak azalma Güney Erzincan Nahiyesi'ne göre daha azdır. XVII. yüzyılda güney nahiyeye bağlı 52 köy bulunmakta olup bunlardan biri de boş olarak kaydedilmiştir¹⁹⁵. Aynı dönemde Kuzey Nahiyesi'nde 36 köy, 2 kışlak ve Türkmenlerin yerleştiği 4 mezraa vardır¹⁹⁶. 1835'de 87 köy bulunmakta olup, kaza idari ünite olarak nahiyelere ayrılmamıştır. 1835'de 87 köyden 72'sinde Müslimler, 31'inde ise Gayr-i Müslimler, 16'sında ise her iki grup bir arada yaşamaktadır*.

XVI-XIX. yüzyılın ortalarına kadarki dönemde köylerin ortalama nüfus yoğunluğu 85–90 kişi arasındadır. Nüfus; Müslimlerin meskûn olduğu köylerde daha yoğundur. Köylerin şehir ve birbirleri ile olan ulaşım imkânları iyi durumdadır. Ovanın kuzey tarafındaki Nörkah, Piteriç, Büyük Çakırman, Cimin ve Vasgird gibi köyler genellikle daha fazla nüfus barındırmaktadır. Bunların arasında, Cimin (Çay, Babacan, Oruçoğlu ve Çavuşoğlu mahalleri), Vasgird (Celebuzur, Karamelik, Haşhaşi ve Değirmenli mahalleleri) ve Hah (Çay, Haçir, Kaya mahalleleri) köyleri öne çıkmaktadır. Bu köylerde nüfus yoğunluğu ve buna bağlı olarak mahallelerin teşekkülü, her üç köyün de önemli su kaynaklarının yakınında kurulmasıyla ilgilidir. Ova tabanında kurulmuş olan Molla Köy (Molla Kendi), Mahmudlu, Pizvan ve Ula köyleri de barındırdıkları nüfus itibariyle büyüktür. Ovanın güneyinde fazla nüfus barındıran köyler arasında ise Bırastik-i Kebir, Kiy, Dahir, Ekrek-i Taksir, Ekrek-i Hüma ve Karatuş sayılabilir.

İncelenen defter kayıtlarının haricinde değişik tarihlere ait belgelerde ismine rastlanan köyler de bulunmaktadır. Yanlış bir tercüme ile Kureşanlı köyünün ismi yıllıklara Kureşli olarak geçmiştir. Kureşanlı Alevi toplumu içerisinde önde gelen ocaklardan birinin ismidir. Balabanlı aşireti bu ocağın temsilcisidir. Balaban köyü de son dönemde bu köyle birlikte kurulmuştur¹⁹⁷. Osmanlının son dönemi ve Cumhuriyetin hemen başlarında kurulan köyler ise şunlardır: Sarıkaya, Sülümür, Karacalar, Şevşek, Kolukomu, Zurun, Abge, Dalay, Büyük köy, Bulanık, Bağlar, Göller, Mıhar, Esesi ve Kırmana. Bunlardan Abge ve Dalay 1877–78 Rus harpleri esnasında Erzincan'a sevk edilen muhacirler için kurulan yeni köylerdir. Bunun yanı sıra Sultan Abdülmecit döneminde birçok köye Mecidiye ismi verilmiştir. Bu gelenekten Urumsaray Köyü de nasibini almış ve adı Mecidiye şeklinde değiştirilmiştir¹⁹⁸. Cumhuriyete kadar intikal eden birçok köyün ismi 1957–65 arasında değişmiştir. Bazı köyler ise zaman içerisinde kısmen isim değiştirmiştir. Örneğin; Kürtbırastik Köyü, Kürkkendi adını almıştır. "kend/kendi" eski Türkçede şehir, köy anlamına gelir, Mollakendi (Mollaköy) aynı türdendir. Bu takım ekiyle Anadolu'da birçok yer ismine rastlamak mümkündür.

¹⁹⁵ BOA. D. MKF. 27448, s. 11–13; MAD. 5152, s. 340–395.

¹⁹⁶ BOA. D. MKF. 27448, s. 13–14; MAD. 5152, s. 396–432.

*Bu köyler; Ağcakend, Cileyli, Cengice, Ekrek-i Hüma, Harabedi, İrgan, Karakilise, Karatuş, Macur, Mollakend, Nörkah, Pizvan, Rumekrek, Sıbyatağı, Şihli ve Ürek'tir.

¹⁹⁷ Vatan Özgül, *Dimetoka'dan Erzincan'a Bir Alevi Aşiret: Balabanlılar*, İstanbul 2005, s.136–141.

¹⁹⁸ BOA. ŞD. 3034/47.

Terk edilmiş köylerin iskâna açılmalarının yanı sıra yeni kurulmuş birçok köye de rastlanmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla köyde oturanlar değişebilir, ama köy, köyün adı ve köyün tarlaları aynı kalırdı. Pek az köy, tahrir defterlerinden tümüyle silinip gitmekteydi. Terk edilmiş köyler çoğu zaman aynı adla mezraa olarak yazılıyor; sonra devlet onları eski hallerine getirmek için çeşitli önlemler almaya çalışıyordu. Dolayısıyla köy, mezraa veya çiftlikler yerel isimleriyle defterler aracılığıyla tespit edilebilir. Köylerin sonraki tahrirlerde isimlerine rastlanmaması veya yeni köylerin ortaya çıkışı aşağıdaki nedenlerle açıklanabilir:

1. Köyün “*nam-ı diğer*” adıyla başka bir ismi olabilir.
2. İdari taksimatta değişiklikler köy sayısına etki edebilir¹⁹⁹.
3. İstisna da olsa bir köy silinebilir.
4. Mezraa, vank, çiftlik, kışlak ve kom gibi köy altı yerleşim birimleri iskâna açılarak yeni köyler oluşturulabilir.
5. Bir köy mezraa veya çiftlik haline dönüşebilir.
6. Köyler birleştirilmiş olabilir.

Köy altı Yerleşmeleri

Köy altı, geçici veya bağlı yerleşmeler şeklinde tanımları olan bu kırsal yerleşmeler, geçmişten günümüze köy hayatının uzantısı ve destekleyicisi gibi bir işlevi yerine getirirler. Köy altı yerleşmelerinin ortaya çıkış biçimleri farklı nedenlere dayalı olabilir. Çoğunlukla köyleri ekonomik açıdan desteklemenin yanında bazı durumlarda da kan davaları, mülkiyet sorunu ve inanç biçimleri de bu tür yerleşmeleri ortaya çıkarabilmektedir.

Erzincan Kazasındaki köy altı birimleri olan mezraa, kışlak, kom, vank ve çiftliklerde umumiyetle sürekli nüfus barınmamaktadır. Bu durum Osmanlı’dan günümüze kadar bu yerleşmelerin mülki yapılanmada bir tanımlamaları olmaması ve idari taksimatta köylerin mülki sınırları içerisinde kalmaları ile ilgilidir. Köy altı birimleri sayımlar neticesinde kendilerine yakın köylerle birlikte kayıt edilmişlerdir. Bir köyün sınırları içerisinde bir veya birden fazla köy altı yerleşmesi bulunabilmektedir. Erzincan kazasında bu özellikteki yerleşmelerin müstakil bir adı olabildiği gibi bağlı olduğu köyün adını da alabilmektedir. Bu tarz köy altı birimlerinden tarihi süreç içerisinde nüfuslanıp köy haline dönenler de olmuştur. Hayli; 1995 yılında yapmış olduğu araştırmada Erzincan Ovası ve çevresinde 70 bağlı yerleşme (yaylalar hariç) tespit etmiştir. Bu yerleşmelerin çoğunluğu mahalle ve mezraadır. Çiftlik ve palanga olarak tanımlanan yerleşme sayısı ise 5 kadardır. Bununla birlikte aynı araştırmacının da ifade ettiği üzere günümüz şartlarında köylülerin kullandıkları isim dışında yerleşmelerin fonksiyonel olarak hangi grupta ele alınacağı tartışmalı bir durumdur. Başka ifadeyle

¹⁹⁹ Önceden Erzincan kazası’na bağlı olan 20 pare köy, yeni idari yapılanmada Kuzucan’a bağlanmıştır. Ancak halkın mesafenin uzaklığı sebebiyle yoğun şikâyetleri üzerine, bu köyler tekrar Erzincan kazasına dâhil edilmiştir. *BOA. MV. 32/6 (Tarih 1887); DH. MKT. 1401/56.*

mezraa şeklinde tanımlanan bir yerleşme işlevsel olarak mahalle yerleşmesi niteliğinde olabilmektedir²⁰⁰.

Mezraa: Ülkemizde mezraa şeklinde isimlendirilen yerleşme birimleri, içinde bulunduğu coğrafi ortamın etkisiyle, kökenleri, iskân edilme süreleri, kullanım ve ekonomik faaliyet amaçları, mülkiyetleri, bağlı oldukları merkez ve çevreyle olan ilişkileri, fiziksel yapıları açısından birbirlerinden farklıdır²⁰¹. Köy yerleşmelerinin çevresinde, ekonomik açıdan köye bağlı, köy tarım hayatını destekleyen ve periyodik olarak nüfuslanan tarım bölgelerinde kurulmuş geçici yerleşmeler mezraa olarak tanımlanmaktadır. Anadolu'nun doğu yarısının en tipik iskân şekillerinden olan mezraalar, umumiyetle ziraat yapıldığı halde nüfus barındırmayan eski iskân yerlerine verilen isimdir²⁰². Mezraanın Türkçe karşılığı farklı kaynaklarda "ekinlik" olarak gösterilmektedir²⁰³.

Erzincan'a ait tahrir defterlerinde görüldüğü üzere, toprak kullanımı açısından mezraalar, otlak, bağ, meyve bahçesi gibi niteliği taşımayıp esas olarak tahıl ekilen bir tarla bloğundan ibarettir. Sebzeçilik, meyvecilik ve hayvancılık tepe yamaçlarında konuşlanmış köy çevresindeki yerler ile sınırlı kalmasına karşılık, daha aşağıda düzlüklerdeki mezraalarda tahıl ekilen tarlalar bulunmaktadır. Osmanlı döneminde mezraalar umumiyetle nüfus barındırmayıp hangi köyün sınırına dâhil ise o köy ahalisi tarafından tahıl üretimi yapılan rezerv topraklardır. Bu yönüyle mezraa, köylüler için ek bir gelir kaynağını ve nüfus fazlasının yerleşebileceği toprağı meydana getirir. Çoğunlukla tahrir defterlerinde çiftlik ve mezraa diye ayrı olarak kayıt edilen mukataalı topraklar, bölgede ilk dönemler büyük yekûn tutmaktadır. Devlet ilke olarak Erzincan'da şenlendirme faaliyeti içerisinde terk edilmiş toprakların bazısını kişilere bahşetmiştir. Diğer kısmında ise mukataalı olarak kiralama yöntemi uygulanmıştır. Bölgede bu tarz mezraların bir kısmı maktu çiftlikler haline gelmiştir²⁰⁴.

Zaman içerisinde nüfus artışı ile birlikte bazı mezralar nüfuslanarak sürekli yerleşmeye dönüşmüştür. Cumhuriyet dönemi iskân hayatında mezralar ekinlik olma özelliğinin yanı sıra kültürel farklılıklar, kan davaları, yeni arazi elde etme vb nedenlerden dolayı yakın köyden kopup aralarında akrabalık bağı kuvvetli ailelerin yerleştikleri ve hayvancığın ön planda olduğu, idari taksimatta bir yerleşim yeri olarak kabul görmeyen köy altı iskân birimi haline dönüşmüştür.

Bölgede mezraların nasıl ortaya çıktığı ve sayılarının hangi koşullara bağlı olarak değiştiğinin tartışılması gerekir. Köylü nüfusun köylerini geçici veya kalıcı olarak terk etmesi; toprağın verimsizleşmesi, salgın hastalıklar, kitlesel göçlere yol açan doğal ve ekonomik koşullara bağlıdır. Sosyal ve siyasal nedenler de en az bunlar kadar önemlidir. Yol güzergâhları üzerinde bulunan Erzincan'daki köylülerin kitle halinde bölgelerini terk etme eğilimleri ve ücra yerlere kaymaları, her şeyden önce, yoldan geçen askeri

²⁰⁰ Selçuk Hayli, *Erzincan Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 1995, s. 117-120.

²⁰¹ Harun Tuncel, "Mezra Kavramı ve Türkiyede Mezralar", *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, sa. 4, Ankara 1996, s.64.

²⁰² Doğanay, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, s.279- 288.

²⁰³ Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985.

²⁰⁴ BOA. TD. 60, 168.

birliklerin, eşkiya ve kervanların tacizinden kurtulma çabalarını yansıtır. Toprağı terk etmenin diğer bir nedeni de vergilendirmek üzere deftere yazılmaktan kaçınma çabasıdır. İşlediği toprağı terk etme tehdidi, verginin azalması ve toptan kaldırılması bakımından köylünün elindeki en önemli silahtır. Bu sebeplerden dolayı önceden köy iken terk edilen yerler tahrirlerde mezraa olarak kayıt edilmiştir²⁰⁵.

Tarihi süreçte kazada ismine rastlanan mezraalar şunlardır; mezraa-mezraa-i Göller, Hur, mezraa-i Gönye, mezraa-i Gürcüoğlu, mezraa-i Gürlevik, mezraa-i Hancioğlu, mezraa-i İzinik, mezraa-i Erkek-i Hüma, mezraa-i Piteriç, mezraa-i Kuzeygöl, Küpesi, mezraa-i Pişkidağ, mezraa-i Sağıroğlu, mezraa-i Sibyatağı, mezraa-i Ermudi, mezraa-i Ahmed, mezraa-i Ardun, mezraa-i Gök, mezraa-i Yalunuz, mezraa-i Pınarbaşı, mezraa-i Atik, mezraa-i Harir, mezraa-i Musa, mezraa-i Köpürge, mezraa-i Güllüce, mezraa-i Kayakendi, mezraa-i Almasor, mezraa-i Ucan, mezraa-i Ekince, mezraa-i Viran, mezraa-i Hah, mezraa-i Larus mezraa-i Turverdi ve mezraa-i Saidahuru ve mezraa-i Musa²⁰⁶.

Erzincan kazasında bazı mezralar çiftlik işletmeleri şeklindedir. Bu tarz mezralara örnek vermek gerekirse; karye-i Hah maa mezraa-i Hah, Hanverdi adında bir kişinin çiftliğidir²⁰⁷, karye-i Mıgısı maa mezraa-i Larus Ali Bey'in çiftlik işletmesi²⁰⁸, karye-i Akdağ maa mezraa-i Cemaloğlu, Turverdi Beyin çiftlik işletmeleriydi²⁰⁹. Bekartaş, Kalecik, Hanlu, Kök, Karahan, Atik, Almasor, Köpürge ve Musa gibi daha birçoğu çiftlik işletmesi özelliğinde olan mezraalara örnek verilebilir²¹⁰. Karye-i Saidahuru "*hal-i harab*" olduğu için 1516 da mezraa-i Saidahuru şeklinde kayıt edilmiş ve bir çiftlik işletmesi olarak mezraa diğer köylerin ekinliği haline gelmiştir²¹¹.

Zamanla bazı mezralar nüfus barındıran birer köy²¹² olarak ortaya çıkmışlardır. Gönye, Gürlevik, Kuzey Göl, Deniz Damı²¹³ Süleymanlı, İzinik, Gürcüoğlu, Ahurekrek, Ekrek, Ekrek-i Taksir, Ekrek-i Hüma ve Sağıroğlu mezralardan oluşmuş köylere örnektir²¹⁴.

Çiftlik: Bir tarım ekonomisi terimi olarak kullanılan çiftlik, ekilmeye ve her türlü evcil hayvanların yetiştirilmesine elverişli, çiftlik sahibi veya orada çalışanların oturmaları için evleri ve hayvan barınakları olan geniş tarım işletmeleridir. Buna göre çiftlik; çiftlik evleri, burada yapılan ekme-biçme veya ekme-dikme ya da hayvancılık faaliyetleri ile birlikte bir tarımsal işletme ünitesidir²¹⁵.

²⁰⁵ İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, c.1, s.212.

²⁰⁶ BOA. TD. 60,168, 387; KK. TD. 40.

²⁰⁷ BOA. TD. 60, s.16.

²⁰⁸ BOA. TD. 60, s.21.

²⁰⁹ BOA. TD. 60, s.37.

²¹⁰ BOA. TD. 60, s.23.

²¹¹ BOA. TD. 60, s.25.

²¹² Köy ve köy altı yerleşim alanları kırsal yerleşme grubuna girmektedir. Köy, Türkçede meskûn yerlerin en küçüğüne verilen isimdir. Muhtelif Türk şivelerinde, köy ile aynı anlamda kullanılan *ağıl*, *kend* ve *kant* kelimeleri de bulunmaktadır. Mezralar, bir köyün yakınındaki ekim alanları olarak kabul edilmektedir. Reşit Rahmeti Arat, "Köy", *İA*, c.VI, İstanbul 1993, s.924. *Vank* kelimesi anlam itibarıyla kilise demek olup, bir köyaltı yerleşme birimidir.

²¹³ 1642'de bir mezra iken sonradan köye dönüşmüştür "*karye-i mezbur mezra olub kadimü'l-eyyamda mer'a iken birkaç kimesneler gelüp tavattun eyleyüb avâriz verir yer olmağla.....*" BOA. MAD. 5152, s.395.

²¹⁴ BOA. ML. CRD. nr. 2059.

²¹⁵ Hayati Doğanay, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, İstanbul 1997, s.311.

Anadolu'da oldukça köklü ve yaygın olan çiftlikler, genişçe bir toprak mülkiyeti içerisinde teşekkül etmiştir. Çiftliğe tekabül eden mülkün içinde inşa edilmiş bir veya birden fazla ev ve eklentileri, iskân çekirdeğini meydana getirir²¹⁶. Hemen her bölgeye dağılmış olan çiftliklerde bazı bölgelerde ekip-biçme, bazı bölgelerde hayvancılık ön planda iken her iki faaliyetin bir arada yürütüldüğü çiftlikler de bulunmaktadır. Çiftlikler çoğunlukla sürekli oturlan iskân üniteleri olmaları bakımından diğer köy altı yerleşmelerinden ayrılırlar.

Erzincan Ovası'nın tarım potansiyeli ve üretim yoğunluğu çiftlik yerleşmelerinin ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır. Bölgedeki çiftlikler de, mezzaralar gibi üretim birimleridir. Bazı çiftlikler zaman içerisinde nüfuslanarak köy yerleşmesi statüsüne dönüşebilmişlerdir²¹⁷. Erzincan kazasında çiftlikler umumiyetle kuzey nahiyede olmak üzere, Karasu nehrinin her iki yakasında sıralanmıştır. XVI. yüzyılda birçok çiftlik işletmesi iltizama verilerek işletilmekteydi. Çiftlik-i Bekartaş, çiftlik-i Kalecik, çiftlik-i Halilullah bunların bir kaçıdır²¹⁸. Bu durum XVII-XIX. yüzyıllarda artarak devam etmiştir. Mihar, Hancıoğlu, Abdulgani Efendi, Mercan ve Mitini Efendi çiftlikleri, zamanla nüfus barındıran birer köy haline dönüşmüşlerdir²¹⁹.

Kışlak: Umumiyetle nüfus barındırmayan konar-göçerlerin gelip kaldıkları yerler olarak görülmektedir. Defterlerde kaza dâhilinde tespit edilen kışlaklar şunlardır: kışlak-ı Aleaddin, kışlak-ı Karahan, kışlak-ı Kök, kışlak-ı Hanlu, mezraa-i kışlak-ı Cemaloğulları, kışlak-ı Cemaleddin, mezraa-i kışlak-ı Sabık, kışlak-ı Hacirun, kışlak-ı Kırık, kışlak-ı Hasanoğlu, kışlak-ı Abdal, kışlak-ı Hacı Kuşçu, kışlak-ı Sipahi, mezraa-i kışlak-ı Karahan, mezraa-i kışlak-ı Aleaddin, mezraa-i kışlak-ı Şahlu, kışlak-ı Karakulak, kışlak-ı Karaküçük, kışlak-ı Süleyman ve kışlak-ı Şah Gaib²²⁰.

İncelenen dönem içerisinde kışlaklardan bazıları isimleri kışlak olarak geçse bile zamanla nüfuslanarak köy hüviyetine kavuşmuştur. Türkmenlerin geçici veya sürekli meskûn olduğu bu kışlaklar; Cemaloğlu, Hasanoğlu, Süleyman, Balıbey, Cemaleddin, Mahmudlu, Süleyman, Hacı Kuşçu, Karakulak, Hacirun, Karaküçük, Hacıda, Şah Gaib ve Kırık kışlaklarıdır²²¹.

Vank: Kelime anlamı itibariyle manastır olarak kullanılan vank, köy altı yerleşim yeri olarak değerlendirilebilir. Erzincan Ovası'nın bittiği ve dağın başladığı noktalarda kurulan birçok köyün vankı bulunmaktadır. Vanklar umumiyetle köyün 500-1000 m yukarısında yer alır. Köylerin uzağında ve yüksekte bulunmaları bu alanların havadar manzaralı mekân olmasının yanında aynı zamanda inzivaya çekilmeyle ilgili bir anlayıştan kaynaklanmış olmalıdır.

Defterlerde "*karye-i Kiy maa vank*" tabirinde de anlaşılacağı üzere vanklar köye yakın ve onun bir parçası durumundadır. Bu tarz köy ve vank ilişkisine örnek olarak, Çakırman

²¹⁶ Tunçdilek, *İskân Coğrafyası*, s. 121.

²¹⁷ Günümüzdeki Gani Efendi Çiftliği ve Hancı Çiftliği köyleri eski çiftlik yerleşmelerinin zaman içerisinde nüfuslanarak köye dönüşmüş olma durumuna örnek gösterilebilir.

²¹⁸ BOA. TD.60, 168, 387.

²¹⁹ BOA. MAD. 5152; ML. CRD. nr. 2059.

²²⁰ BOA. TD.60, 168; KKA. 40; D. MKF. 27448, s. 13-14; MAD. 5152, s. 396-432.

²²¹ BOA. TD.60, 168, D. MKF. 27448, s. 13-14; MAD. 5152, s. 396-432.

vankı, Vasgird vankı, Piteriç vankı, Cimin vankı, Keleriç vankı, Kiy vankı, Erkek-i hüma vankı, Mercansürbehan vankı gösterilebilir. Bu tarz köy altı yerleşmelerinden bir kısmının sürekli nüfus barındırarak köy haline dönüşenleri de olmuştur. XVI. yüzyılda bu vanklardan köy haline dönüşeni Vank-ı Ali'dir²²². 1835'de ise Vank-i Yalnızbağ ve Vank-i Dercur'dur²²³.

Palanga: Palanga/palanka etrafı hendeklerle çevrilmiş ağaç ve topraktan yapılan istihkâma verilen addır²²⁴. Erzincan kazasındaki palangalar tarihi süreç içerisinde ana yol güzergâhları üzerinde aynı zamanda birer derbent noktası gibi hizmet vermiştir. Bu yerleşmeler zaman içerisinde sürekli yerleşmeye halini almıştır. Bu şekilde kazada yol üzerinde Hürrem ve Hacı Alioğlu adlı iki palanga zamanla köy haline dönüşmüştür²²⁵.

Kom: Anadolu'da geçici bir yerleşme şekli olan komlar, birinci planda hayvancılık amacıyla oluşturulmuş münferit küçük yerleşmelerdir²²⁶. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yoğunlaşan komların en belirgin özellikleri hayvancılık faaliyetlerini yerine getirmek amacıyla ortaya çıkmış olmalarıdır²²⁷. Köyün uzağındaki hayvan çiftlikleri olan bu yerleşmelerden zamanla köy haline dönüşenlerine de rastlanmaktadır. Kazada: Kom ve Ahurcuk köyleri bu şekilde teşekkül etmiştir²²⁸.

Yaylalar: Anadolu göçer kültürünün karakteristik geçici yerleşme şekillerinden biri durumundaki yaylalardan, Erzincan ve çevresinde mevsimlik ortam farklılığına bağlı olarak uzun devrelerden beri yararlanılmaktadır. Yaylacılık sıcak yaz sezonunda aşağı katlardaki otsu türlerin kuruması ve azalması ile ortaya çıkan otlak arayışıdır. Erzincan Ovası ve çevresinde yaylalar hayvancılık faaliyetlerinin terk edilmesine bağlı olarak eski önemlerini yitirmişlerdir. Bununla birlikte 1980'li yıllardan itibaren ovanın özellikle doğusundaki köylere yerleşen Şavaklı aşiretine mensup aileler, yöre yaylalarından yeniden faydalanmaya başlamışlardır. Batıdaki Karadağ, kuzeydeki Esence ve güneydeki Munzur Dağları üzerindeki yaylacılık alanlarında ülkemizin kıyı kuşağı dağlık kütlelerdeki gibi sabit meskenlerden oluşan yerleşme birimlerine pek rastlanmaz. Yörede yaylalar, sürekli yer değiştirmeyi gerektiren bir anlayışla çadırın tercih edildiği dağlık kütlelerin düz ve düze yakın kesimlerinde ortaya çıkmıştır. Yayla isimleri ait oldukları köyün adını taşıyor olmalarının yanında, farklı anlamlar içeren yaylalar da bulunmaktadır.

Mahalleler: Kır iskânı içerisinde yer alan ve Anadolu'nun hemen her yerine dağılmış olan mahalleler, "ister bir ailenin fertleri veya ayrı kökten gelen akrabalar olsun, isterse aileler arasında her hangi bir akrabalık bağı bulunmasın birbirleri ile sosyoekonomik bağlar kurmuş karşılıklı bir dayanışma sistemine ulaşmış kimselerin uzak veya yakın mesafede tesis etmiş oldukları meskenlerin meydana getirdiği yerleşme birimleri" şeklinde tanımlanmaktadır²²⁹.

²²² KKA. 40, s.57b.

²²³ BOA. ML. CRD. nr. 2059, s.4.

²²⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.II, İstanbul 1993, s.752.

²²⁵ BOA. ML. CRD. nr. 2059, s.4.

²²⁶ Doğanay, *Beşeri Coğrafya*, s. 293.

²²⁷ Tunçdilek, *İskân Coğrafyası*, s. 129-130.

²²⁸ BOA. ML. CRD. nr. 2059, s.3.

²²⁹ Tunçdilek, *İskân Coğrafyası*, s. 107-108.

Burada bahsedilen mahalle, şehir yerleşim alanları dışındaki köylerin kimi yerde birbirine yakın, kimi yerde ise birbirinden belirgin şekilde ayrılmış üniteleridir. Osmanlı döneminde Erzincan kazasında Cimin, Vasgird ve Hah Köyleri'nin mahalleri vardır. Bu köyler barındırdıkları nüfus itibarıyla kazanın üç büyük kırsal yerleşimini oluşturur. Vasgird Köyü'nün Celabuzur ve Horan adlı iki mahallesi XIX. yüzyıldan itibaren köyden ayrılarak müstakil köy halini almıştır. Yine aynı tarihte Hah'ın Mahallesi olan Hacir de köy özelliğine kavuşmuştur.

Kırsal yerleşim alanlarındaki mahalleler, yörede köylerin ve beldelerin yerleşim alanları içerisinde, parçalı yerleşme tarzının ortaya çıkardığı yerleşme birimleridir. Çoğu yerde birbirinden bağımsız olarak araziye dağılmış olan mahallelerin ortaya çıkması geçmiş devrelerdeki ekonomik, sosyal veya siyasi nedenlerle açıklanabilir. Kimi yerde köylerin ekonomik olarak yetersizliğinden dolayı bazı ailelerin yerleştiği mahalleler, ülkemizin farklı bölgeleri de olduğu gibi köy içerisindeki anlaşmazlıklar veya kan davaları gibi sosyal problemlerle de şekillenmişlerdir. Yine ova üzerinde ki bazı köylere göçlerle yerleşen aileler, yer yer devlet politikası olarak ama çoğunlukla köylülerin zorlaması ile köyün ana yerleşmesinin uzağında yerleşme birimleri ortaya çıkarmışlardır.

Erzincan Kazasının Nüfusu

Nüfus, sadece günümüzde değil, eskiden beri dünyada, gerek askerî ve gerekse malî konulardan dolayı dikkati çekmiş, bu sebeple, nüfus miktarını tespit etmek için dönemin şartlarına ve ihtiyaçlarına göre tahrirler yapılmıştır. Eski dönemlere ait bu tahrirleri ve nüfus verilerini değerlendirmek üzere "*tarihi demografi*" diye bir bilim dalı teşekkül etmiştir²³⁰. Osmanlı Devleti için de geçerli olan bu husustan dolayı, fethedilen bölgede öncelikle nüfus ve arazi tahriri yapılmaktaydı²³¹.

Başlangıçta Osmanlı nüfus sayımlarının nedeni, devletteki toplam nüfusun ya da toplumsal-etnik yapılanmaya ilişkin ayrıntıların doğru olarak kaydını yapmak gibi bir istekten ibaret değildi. Geleneksel Osmanlı tahriri, vergi gibi bir amaç doğrultusunda gerçekleştirilen bir sayımdı ve sonuçları da tapu tahrir defterlerine işleniyordu²³². XV-XVI. yüzyıllardaki tahrirler, yetişkin erkekleri, özellikle vergi ödeyen kişi olarak hane reisiyle birlikte bekârları ve diğerlerini içeriyordu²³³.

Dolayısıyla tapu tahrir defterleri, demografik bilgi açısından oldukça değerli birer kaynak olarak değerlendirilebilir. Ancak tahrirle ilgili vurgulanması gereken nokta, bunların ekilebilir toprakların alanını, yetiştiriciye vergi koymak üzere hesaplama amacı gütmesidir²³⁴.

²³⁰ Ömer L. Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *TM*, c.X, İstanbul 1956, s.1–26.

²³¹ Ömer L. Barkan, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri I*, Ankara 1988; İnalçık, *Arvanid*, giriş kısmı.

²³² Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985; Mehmet İnbaşı, *Osmanlı İdaresinde Üsküb Kazası (1455–1569)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1995; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518–1566)*, Ankara 1989.

²³³ Erhan Afyoncu, "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 1, sa. 1, İstanbul 2003, s. 267–286.

²³⁴ Barkan, "Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", s.29–59.

Erzincan kazasının XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerinde hane veya nefer esas alınarak yapılan nüfus hesaplamalarına ilişkin farklı yöntemler vardır²³⁵. 1516–1520–1530 tarihli tahrir defterlerinde reaya; çift, nim-çift, bennak, caba ve ispence şeklinde kaydedilmiş, askeri zümreye ait olanlar ise sipahi, sipahizade, nöker, nökerzade, çavuş, zaviyedâr ve sadat gibi kişiler şeklinde belirtilmiştir²³⁶.

1516–1520–1530 tarihli tahrir defterlerinde reaya hane, bennak ve mücerred şeklinde ayrıntılı olarak verilmiştir. Ancak, nöker-zadegân, sipahi-zade, zaviyedar ve zaviyedar-zadegân başlıkları altında askeri gruplar genellikle “*nefaran*” şeklinde kayıt edilmiştir²³⁷. 1530 tarihli defterde nöker-zade ve zaviyedar zadelerin isimlerinin altında mücerred kayıtlarının bulunması, diğer askeri zümreye ait kayıtlarda ise zümrenin hane mi yoksa mücerred mi olduklarına dair herhangi bir kaydın bulunmaması, nüfusun hesaplanmasında karşılaşılan problemlerin başında gelmektedir. Bununla birlikte 1591 tarihli mufassal defterde reaya, *nefer* olarak kaydedilmiştir²³⁸.

Nüfus hesaplamasında kullanılan diğer kaynak ise XVII. yüzyılın ilk yarısına ait avarız defterleridir²³⁹. 1636, 1643 tarihli defterler icmal ve rakamlar divanı şeklindedir. 1642 tarihli defter ise içerdiği bilgiler itibarıyla diğer iki defterle benzerlik göstermekle beraber, mufassal bir avarız defteridir. Bu defter²⁴⁰ “*Haneha-i ehl-i menasib reayayı Müslimin ve zimmiyan-ı kaza-i Erzincan*”²⁴¹ tabiriyle başlar. Erzincan kazası bölümünde, reaya, tımar ve zeamet sahipleri, zaviyeler ve tasarruf edenler, hatip, imam, abdalanlar, müezzin, fakir ve işsizler, yeniçeri, sipahi, cebeci gibi askeri birlikler ile vergiye dâhil ve muaf olan Müslim ve Gayr-i Müslim haneler hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Defterde mahalle ve köylerde meskûn olanların kayıtları belirli başlıklar altında toplanmıştır. *Askeri zümreden olanlar*; “zaim ve erbab-ı tımar”, “an erbab-ı tımar”, “sipahiyan”, “yeniçeriyan”, “cebeci ve topçu”, “yeniçeriyan ve cebeciyan”, “sipahiyan-ı dergâh-ı âli”, “enba-i sipahiyan”, “müstahfızan-ı ka’la-i Erzincan”, “ehl-i menasib”, *dini görevliler*; “e’imme ve hatib ve saadat-ı kiram”, *fakir ve özürlü olanlar*; “fakir ve amel-mandegân”, “fakiran ve biran ve amel-mandegân”, *halk ise dini açıdan*; “reayayı Müslimin” ve “reayayı Zimmiyan” olarak tasniflendirilmiştir. Aynı başlık altında birkaç grup zümre toplanmış olsa da kişilerin görev ve sıfatları isimlerinin yanında belirtilmiştir.

Belirtilmesi gereken bir husus, bir gerçek hanenin kaç kişiden oluştuğudur. Tahrir defterlerinde bir hanede kaç kişinin bulunduğu ve hanedeki fertlerin isimleri tek tek ifade edilmediği için, bu defterlerdeki bilgilere dayanarak bir yerin nüfusunu kesin

²³⁵ Kemal Çiçek, “Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 97, (Ağustos 1995), s. 97–98; Hüseyin Özdeğer, *1463–1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defteri*, İstanbul 1988, s.37.

²³⁶ BOA. TD. 60, 168, 387 vb. Reayanın mükellef olduğu vergiler için bkz. Halil İncelik, “Osmanlılarda Raiyet Rüşumu”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993, s.31–65.

²³⁷ BOA. TD. 60, 168, 387.

²³⁸ KKA. TD.40.

²³⁹ Oktay Özel, “17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avarız Defteri”, XII. *Türk Tarihi Kongresi (Ankara, 12–16 Eylül 1994), Kongreye Sunulan Bildiriler III*. Ankara 1999, s.735–743.

²⁴⁰ Defterin tanıtımı için bkz. İnbaşı, “Erzincan Kâzası”, s.189–214.

²⁴¹ BOA. MAD. 5152.

olarak tespit etmek mümkün değildir. Fakat gerçek nüfusu bulmak için bugün bazı metotlar uygulanmakta ve hane sayısı muayyen bir katsayı ile çarpılmaktadır. Hane karşılığı olarak değişik katsayılar esas alınmıştır²⁴².

F. Braudel; 4, 4,5, Barkan; 5, F. Sümer; 7, J.C.Russel; 3,5, M.A Cook; 4,5, N. Güyünç; 5, Özdeğer 2, 5–3 katsayılarını esas almışlardır. Bruce Mc. Gowan; 3,5–6 arasında katsayısının değişiklik gösterebileceğini ifade etmiştir²⁴³. Nefer esas alınarak yapılan nüfus hesaplamalarında kabul edilen görüş neferin dört katsayısıyla çarpılarak tahmini nüfus hesaplanması şeklindedir²⁴⁴.

Erzincan kazasının kuzey sınırında ve kısa bir dönem de idari anlamda Erzincan'a dâhil olan Kelkit Kazasına ait nüfus sayımlarında, bir gerçek hanenin kaç kişiden oluştuğuna dair ipuçları bulunmaktadır. 1835 tarihli Trabzon nüfus sayım defterinde, Kelkit Kazası köy ve mezralarında yaşayan Müslim ve Gayr-i Müslim nüfus kayıt edilirken, bu iki zümrenin erkekleri sayılmıştır. Bir hanede bulunan fertler mufassal şekilde belirtilmiştir. Hane reisi olarak kabul edilenlerin müşterek özelliği evli olmalarıdır²⁴⁵. Bir hane; baba, oğul veya oğullar, kardeş veya kardeş oğulları, yeğenler ve belirtilmemiş olmasına karşın anne ve kız çocuklarından oluşmaktadır. Bir hanedeki erkek nüfus kadar kadın nüfusu da esas alınır, Kelkit kazasında ortalama bir gerçek hanenin 6 kişiden oluştuğu söylenebilir²⁴⁶. Bu açıdan çalışmada XVI. ve XVII. yüzyıla ait nüfus hesaplamalarında bir hane 6 kişi olarak kabul edilmiştir.

Erzincan kazası nüfusuna ait üçüncü kaynak ise XIX. yüzyılın ortalarında modern anlamda ilk nüfus sayımları ile ortaya çıkarılmış olan Erzurum Vilayeti erkek nüfus sayım defteridir. XIX. yüzyılın getirdiği yeni düşünceler, yeni bir araştırma tarzını gerekli kılmıştır. Modern anlamda ilk kez 1831 yılında yapılmaya başlanan sayım, Osmanlı idarecileri açısından başlı başına bir amaç değildir. Osmanlı yönetiminin asıl amacı, Gayr-i Müslimlere şahsi vergi uygulaması getirmek ve yetişkin Müslüman erkekleri orduya almak üzere nicel bir temel oluşturmaktır. Önceleri, topluluk liderlerinin verdiği yarım yamalak bilgiler esas alınırken, artık erkek nüfus doğrudan sayılıyordu. Yine de devlet, o dönemde kadınlar, yetimler, ergenlik çağına gelmemiş zimmîler, akli veya fiziksel özürlüler, yüksek düzey devlet görevlileri gibi kişisel vergi vermekle ya da askerlik hizmetiyle yükümlü olmayan kişilerle ilgilenmiyor ve onları da kayıtlara geçirmeyi düşünmüyordu²⁴⁷.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Erzincan ve köylerinin nüfus yapısı incelenirken, İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Maliye Ceride kataloğunda kayıtlı 2059 numaralı icmal nüfus defteri esas alınmıştır²⁴⁸. 1835'te düzenlendiği anlaşılan defterde, Erzincan ile

²⁴² Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *TD*, sa.32, İstanbul 1979, s.331–348; Çiçek, "Metod Arayışları", s. 97–98; Hüseyin Özdeğer, *1463–1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defteri*, İstanbul 1988, s.37; Afyoncu, "Türkiye'de Tahrir Defterleri", s. 267–286.

²⁴³ Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", s.331–348.

²⁴⁴ Mehmet Öz, *XV-XVI Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999, s.41–42, dipnot.2.

²⁴⁵ *BOA. NFS. d.1091*,

²⁴⁶ *BOA. NFS. d.1091, 1092, 1093 vb.*

²⁴⁷ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.46–47.

²⁴⁸ Üzerinde tahrir tarihi yazılı olmayıp "cüz-i sani" olarak kaydedilmiş olan ve Erzincan'dan başka Erzurum Eyaletine bağlı Tercan, Pasinler ve İspir kazalarının bulunduğu defter, Başbakanlık Osmanlı Arşivi *D.CRD. 40465* numarada

birlikte, Tercan, İspir ve Pasinler Kazalarının nüfus yoklama bilgileri bulunmaktadır. Erzincan şehir ve köylerinin sayım işleminin Muhyeddin Efendi tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir²⁴⁹.

Bu sayımda her sayım memuru* birden fazla kazaya atanmış ve nüfusu sınıflandırmada farklı yöntemler kullanılmıştır. Geleneksel Osmanlı sayım yöntemlerine bağlı kalınarak nüfus, Müslim ve Gayr-i Müslim şeklinde sınıflandırılmış, Müslimler, “*muvafık ve matluba gayr-i muvafık*” (askerlik hizmeti bakımından amaca uygun olan veya olmayan) olarak tasnif edilmiştir. Bazı memurlar, Hıristiyanlar gibi Müslimlerin de bir bölümünü yaşa göre sınıflandırmışlardır. Bazıları bunları “*genç*” ve “*yaşlı*” şeklinde ayırmakla yetinmiş, diğerleri ise *tûvâna* (güçlü), *sîbyan* (çocuklar) ve *amelmande* (emekli, çalışamaz) gibi sınıflandırmadan yararlanmışlardır²⁵⁰.

Erzincan kazasında yapılan bu nüfus yoklaması, askerî amaçlı olduğundan, sadece erkek nüfus tespiti esas alınmıştır. Kaza genelinde mevcut erkek nüfus, Müslim ve Gayr-i Müslim ahali olarak iki grupta ele alınmıştır. Askeri sınıf bu sayıma tabi tutulmamıştır. Müslim nüfus yaş durumlarına göre değerlendirilmiş ve çocuklar *sabî*, gençler *tûvâna* ve yaşlılar ise *müsinn* olarak kaydedilmiştir. Gayr-i Müslim ahali ise servetlerine göre sınıflandırılmıştır. İktisadi durumu iyi olanlar al’â, orta seviyede olanlar evsâd ve düşük seviyede olanlar ednâ şeklinde ayrılmıştır. Bunun yanı sıra Gayr-i Müslim ahalden cizye vergisi veremeyecek durumda olanlar ise *amelmande* şeklinde belirtilmiştir.

1917 yılında İttihat Terakki yönetimi, imparatorluk genelinde umumi bir sayım yaptırmıştır. Bu sayım Osmanlı’nın son nüfus verileridir. Osmanlı Devleti’nin asli unsuru olan Müslüman tebaa, etnik ve kültürel açıdan farklı gruplardan meydana geliyordu. Bu grupları birbirine bağlayan en önemli unsur ise İslam dinîdir. Yapılan nüfus sayımlarında Müslümanları bir arada tutarak güçlendirmek maksadı ile Müslim ibaresi kullanılıyordu. Ancak, İttihat ve Terakki’nin iktidara hâkim olduğu dönemlerde, her ne kadar resmi bir sayım yapılmadı ise de yapılan gizli sayımlarda Müslüman unsurlar kimliklerine göre ayrıştırılmaktaydı²⁵¹.

Netice itibariyle Erzincan kazasının Osmanlı dönemi nüfusu; XVI. yüzyıla ait 1516, 1520, 1530, 1591 tarihli mufassal tahrir defterleri, XVII. yüzyılın ilk yarısına ait 1636 tarihli Mevkufat defterleri, biri 1642 tarihli mufassal avarız defteri, diğeri 1643 tarihli icmal avarız defteri, 1835 tarihli defter ve yine aynı tarihli 6 ay zarfında doğan, ölen, gelip gidenlere dair biri Müslim ve diğeri Gayr-i Müslimlere ait olmak üzere iki mufassal deftere göre hesaplanmıştır. Bunun yanı sıra XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk çeyreğine ait birçok sayım sonucundan da istifade edilmiştir. Sonuncu gruptaki nüfus verileri icmal şeklinde olup, toplam nüfusu içermektedir. Bu döneme ait kaynaklar; muhtelif tarihli devlet ve vilayet salnameleri, yabancı misyon şefleri ve

kayıtlı olan ve üzerinde Hicri 1251/Miladi 1835 tarihi bulunan başka bir defterin devamıdır. Bu defterde de Erzurum Vilayeti’nin Erzurum Sancağı, Kiğı, Bayburt, Tortum ve Malazgird gibi kazaların nüfus yoklamaları bulunmakta ve defterin başında “*cüz-i evvel*” ibaresi yer almaktadır.

²⁴⁹ BOA. ML. CRD. 2059, s.3-4.

* Erzincan’ın yanı sıra, Erzurum ve Tercan’ın sayım işi de Muhyeddin Efendi tarafından yapılmıştır. BOA. ML. CRD. 2059, s.2.

²⁵⁰ Enver Z. Karal, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı*. Ankara 1997, s.19.

²⁵¹ BOA. DH. SN. THR. 82/55. left. 6.

seyyahların verdiği nüfus oranları ve 1917'deki İttihat Terakkinin yaptırdığı gizli nüfus kayıtlardır.

Erzincan kazasının XVIII. yüzyıla dair bir nüfus kaydına rastlanmamıştır. Bu dönem içerisinde şehir monografisi çalışanlar bu boşluğu kadı sicillerindeki tevzi defterlerinden istifade ederek doldurmaktadırlar. Tevzi defterleri; avarız, salyane, imdad-ı seferiye ve imdad-ı hazariye defterlerinden oluşmaktadır. Maalesef Erzincan'ın bu zaman dilimine ait kadı sicilleri bulunamamıştır. XX. yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan (1916–1920) Erzincan'a ait 4 sicil defterleri mevcut ise de, kaza nüfusuna dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

XVI. Yüzyıl Şehir Nüfusu

XVI. yüzyılda şehir nüfusu, 1516, 1530 ve 1591 tarihli üç mufassal tahrir defteri esas alınarak hesaplanmıştır. İlk tahrirden itibaren şehrin nüfusunda sürekli bir artış söz konusudur. 1516 tarihinde Müslim ve Gayr-i Müslim nüfus birbirine çok yakındır. 1530'da Müslim nüfus ve toplam nüfusta bir artış söz konusudur. 1591'de ise Müslim nüfusta belirli bir oranda artışın yanı sıra Gayr-i Müslim nüfus sayısında 1530'daki yekûnun iki katından biraz daha fazla bir artış gözlenmektedir. Bu sayımlara göre 1516'da nüfusun % 53'ü Müslüman, % 47'si Gayr-i Müslim, 1530'da nüfusun % 55'i Müslüman, % 45'i Gayr-i Müslim, 1591'de nüfusun % 44'ü Müslüman, % 56'sı Gayr-i Müslim'dir (Tablo 19).

Şehirde, kanunlarla da belirlenen yaygın bir gelenek üzerine, Müslim ve Gayr-i Müslimler ayrı mahallelerde oturmaktaydı. 1516'da Müslimler 7 mahallede ve Gayr-i Müslimler 13 mahallede meskûndü. Ancak 1530 ve 1591 tarihlerinde Müslim mahalle sayısı 6 iken, Gayr-i Müslim mahalle sayısı 14'e yükselmiştir. Müslim nüfusun yoğun şekilde iskân olduğu mahalleler Cami-i Kebir, Hoca Şeyhi ve Cemaleddin; Gayr-i Müslimlerin meskûn olduğu büyük mahalleler ise Çadırcı, Tökeloğlu ve Çukur'dur.

Tablo. 5. XVI. Yüzyılda Şehir Nüfusunun Mahallelere Göre Dağılımı

Mahalle	1516		1530		1591	
	Müs	G.Müs	Müs	G.Müs	Müs	G.Müs
Avannis	-	165	-	120	-	168
Bogas	-	63	-	71	-	228
Bozbeği	-	88	-	99	-	456
Cami-i Kebir	588	-	688	-	942	-
Cemaleddin	413	-	562	-	408	-
Çadırcı	-	313	-	330	-	912
Çukur	-	62	-	107	-	432
Eskişehir	151	-	252	-	444	-
Gerekgerek (Gürk-Barak)	250	-	354	-	570	-

Güzel Kazancı	-	147	-	109	-	480
Halilullah Çelebi	178	-	630	-	558	-
Hoca Beği	-	237	-	259	-	372
Hoca Evran	-	88	-	336	-	102
Hocaseyhi	560	-	695	-	762	-
Kığlı/Kıği	-	-	-	39	-	96
Hekim-ana	88	-	-	-	-	-
Melik Hatun	-	230	-	354	-	540
Sağikoğlu	-	103	-	79	-	108
Serkis	-	122	-	159	-	360
Süleyman	-	121	-	150	-	952
Tökeloğlu	-	259	-	299	-	690
Toplam	2003	1998	3181	2511	3684	5572
Şehir Toplam	4001		5692		9256	

Müslimlerin mahalleleri Gayr-i Müslim mahallelerden sayı olarak az olmakla birlikte, barındırdıkları nüfus daha fazladır. Şehir nüfusunun yaklaşık %10–15’lik dilimini oluşturan yönetici ve askeri zümre Müslim nüfusa dâhil edilmemiştir. Bu zümre dâhil edilirse, nüfus Müslimlerin lehine biraz daha artacaktır. Bu yüzyılda şehirdeki Gayr-i Müslimlerin tamamı Ermeni olup Rum, Yahudi ve diğer gruplar bulunmamaktadır.

Yüzyılın sonlarına doğru şehir nüfusu 1516 ve 1530 tarihlerine göre hızlı bir artış göstermiştir. Yaklaşık aynı tarihlerde (1520) Erzurum şehri ile mukayese edildiğinde, Erzincan Şehri’ndeki bütün mahallelerin nüfus barındırmakta olduğu, Erzurum’da birçok mahallenin boş ve harap vaziyette bulunduğu görülmektedir²⁵².

1591 tarihli sayım göz önüne alındığında, özellikle Gayr-i Müslim nüfusta dikkati çeken bir büyüme meydana gelmiştir. Erzincan ile benzer şekilde Erzurum²⁵³ ve Bayburt²⁵⁴ şehirlerinde de toplam ve Gayr-i Müslim nüfus artışında paralellik görülmektedir. Bu tarihte üç şehirde de % 50–100 arasında Gayr-i Müslim ve % 30–40 arasında ise Müslim nüfus artışı söz konusudur. Erzurum’da Gayr-i Müslim sayısındaki artışın, Anadolu’daki Kayseri, Karaman, Amasya ve Trabzon şehirlerinden daha yüksek olduğuna değinen Jennings yaklaşık 60 yıllık bir süre zarfındaki bu nüfus artışını göçlere bağlamaktadır²⁵⁵.

XVI. Yüzyıl Kırsal Nüfus

1516 ve 1520 tarihli tahrirler kazanın güney nahiyesindeki köyleri, 1530 tarihli tahrir kuzey nahiyesindeki köyleri, 1591 tarihli tahrir ise kazanın tamamını içermektedir. XVI.

²⁵² BOA. TD. 205, 387.

²⁵³ Pamuk, *Erzurum*, s.128.

²⁵⁴ Miroğlu, *Bayburt*, 123.

²⁵⁵ C. Ronald Jennings, “Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum”, *IJMES*, vol. 7, 1976, s. 21–57.

yüzyıl içerisinde Erzincan kazası 105 köyden oluşmaktadır²⁵⁶. 1516–1520–1530 tarihli üç tahrir defterinde de²⁵⁷ kazada 10–14 arası “*hal-i harab*” yani vıran, terk edilmiş köyler bulunmaktadır. Bu köyler; Urumsaray, Selepür, Saidahuru, Kalecik, Dinkiri, Lardosu, Kürdbırastık, Bargüsör, Bakranis, Hamzası ve Endrisi’dir. Türkmen zümrelerin büyük kısmı bölgenin Osmanlı tarafından fethiyle beraber, İran ve Azerbaycan’a göç etmişler ve diğer bakiyeler ise yerleşik hayata geçmişlerdir²⁵⁸. 1530’da bu köylerin büyük kısmı iskâna açılmış ve 1591 tarihine gelindiğinde terk edilmiş olan bu köylerin yanı sıra yeni köyler kurulmuştur.

Köylerdeki toplam nüfus artışı şehir nüfusuyla benzer şekilde sürekli yükselmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı Devleti bir bölgeyi fetih ettiği zaman, nüfus önce düşüyor sonra sağlanan nizam, düzen ve asayişle beraber nüfus periyodik olarak artış gösteriyordu. Kırsaldaki nüfus artışı bu düşüncüyü destekler niteliktedir.

Kazanın sürekli nüfus artışını etkilemese de 1520/30 tarihli sayımlarında Vasgird, Tavrısge, Sürbehan gibi bazı köylerin nüfusunda gözle görülür düşüşler olmuştur. Bunun yanı sıra ilk sayımda nüfus barındıran bazı köyler 1530’da terk edilmiştir. Bunlara Urumekrek, Şenk, Mıgısı, Küpesük, Kom, Kaburşu ve Çubuk köyleri örnek verilebilir. 1591’de ise bu köyler nüfus barındırmaktadır. Bu durum muhtemelen göç veya sürgün hadiseleri ile ilgili olmalıdır.

Erzincan kazasındaki köyler içerisinde bağlı mahalleleri de olan Vasgird, Hah ve Cimin köyleri barındırdıkları nüfus itibarıyla diğerlerinden büyüktür. Hatta Vasgird Köyü’nün Celabuzur, Horan Mahalleleri ve Hah Köyü’nün Haçır Mahallesi sonraki sayımlarda köy olarak kayıt edilmiştir. Şehre yakın olan Vasgird ve Hah köylerinde günümüzde de şehirle olan etkileşim önemini korumaktadır. Ayrıca bu köyler şehirde ikamet eden bey, esnaf ve askeri zümrenin ev, bağ ve bahçelerinin bulunduğu yerlerdir²⁵⁹. Nüfus büyüklüğü bakımından ön plana çıkan diğer köyler ise Zatkığ, Urumekrek, Til, Tılhasa, Şoha, Selüke, Piteriç, Keleriç, Pizvan, Mollaköy, Mıgısı, Kiy, Pişkidağ, Kismikör, Haşhaşi ve Ergan’dır.

1516’da 4001, 1520/30’da 5692, 1591’de 9256 kişi şehirde yaşarken, kırsalda ise 1516’da 13014, 1520/30’da 15540 ve 1591’de 43516 kişi meskûndur. Kazanın toplam tahmini nüfusu ise 1516’da 17351, 1520/30’da 21540 ve 1591’de ise 53468’dir. Kazada güney nahiyeye bağlı köyler, kuzey nahiyedekilerden daha fazla nüfus barındırmaktadır. XVI. yüzyıl boyunca kazadaki nüfusun yaklaşık 1/3 şehirde, 2/3 iken köylerde meskûndur.

XVII. Yüzyıl Şehir Nüfusu

XVII. yüzyıla ait defterlerde²⁶⁰ reaya; tımar ve zeamet sahipleri, zaviyeler ve tasarruf edenler, hatip, imam, abdalılar, müezzin, fakir ve işsizler, yeniçeri, sipahi, cebeci gibi askeri birlikler ile vergiye dâhil ve muaf olan Müslim ve Gayr-i Müslim haneler hakkında bilgiler bulunmaktadır.

²⁵⁶ 1520 -1530 tarihli tahrir defterlerinde toplam köy sayısı 105 dir. BOA. TD. 168 ve 387.

²⁵⁷ BOA. TD. 60, 168, 387.

²⁵⁸ Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Genişlemesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1992, s.17–22.

²⁵⁹ BOA. MAD. 5152.

²⁶⁰ BOA. D. MKF. 27448; MAD. 5152; 6422.

Bu dönemde (1636–1643) şehirde, Müslüman olan 6 mahalle ile Müslüman ve Gayr-i Müslimlerin birlikte yaşadıkları 3 mahalle olmak üzere toplam 9 mahalle vardır. XVI. yüzyıla ait Gayr-i Müslim mahallelerinden sadece Çukur ve Hoca Beği Mahallesi XVII. yüzyılda da kaydedilmiş iken, diğer 12 mahalle hakkında herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Bu durum, XVI. yüzyılda ortalama 5 ile 20 hane arasında değişen Gayr-i Müslim mahallelerin birleşmesinden kaynaklanmış olmalıdır.

Cami-i Kebir: Sur içinde olduğu bildirilen bu mahalle 1 miralay, 8 zaim, 5 tımar sahibi, 1 çavuş, 13 dergâh-ı âli sipahisi, 5 yeniçeri, 4 cebeci, 6 kale muhafızı, 4 imam, 12 sadat-ı kiram, 1 müftü, 1 kadı, 1 müderris, 1 hüddam, 2 Molla, 1 hademe, 1 ferraş, 1 vakıf görevlisi, 1 cüzhan, 3 müezzin, 1 zaviyedar, 2 ulûm-ı kiram, 16 fakir ve amel-i mandegan (Derviş, Divane, Sofi ve Molla) tamamı Müslüman olmak üzere toplam 174 hanedir. Bunun yanında 13 farklı iş kolunda 21 esnaf faaliyet göstermektedir²⁶¹.

Şancı Çelebi: Kayıtlarda ilk defa ismine tesadüf edilen mahalle tımar sahibi 8, sipahiyan-ı dergâh-ı âli 11, yeniçeri 2, cebeci 4, imam 3, hüddam 2, müderris 1, sadat-ı kiram 5, şeyh 1 (Hazret-i Hüdavendigâr Mevlana Şeyh Salih Efendi), derviş 7, fakir ve amel-i mandegan 21 (öksüz, sağır, a'ma, abdal ve dul kadın), Müslüman reaya 91 ve kışlakçı 5 olmak üzere 167 hanedir. Tamamı Müslüman olan mahallede 8 meslek kolunda 10 esnaf bulunmaktadır²⁶².

*Cemaleddin*²⁶³: Mahalle mirliva 1, zaim 4, dergâh-ı âli çavuşu 1, tımar sahibi 18, sipahi 8, yeniçeri 3, cebeci 2, müftü 1, sadat-ı kiram 5, imam 3, derviş 1, fakir işsiz-güçsüz 15, dul kadın 27, yetim 3 ve Müslüman reaya 54 olmak üzere toplam 147 hanedir²⁶⁴.

Debbağ: Eskiden Halilullah olarak adlandırılan bu mahalle 5 tımar sahibi, 2 zaim, 5 ebna-ı sipahiyan, 7 yeniçeri, 1 muhafız, 2 imam, 1 hatib, 1 müezzin, 1 ferraş, 2 sadat-ı kiram, 8 dul kadın, 2 yetim ve 32 Müslüman reaya olmak üzere toplam 73 hanedir. Mahallede dört farklı meslek grubunda 5 esnaf vardır²⁶⁵.

Eskişehir: XVI. yüzyılda bu mahallenin tamamı Müslüman'dır. Eskişehir adıyla şehirde iki mahalle bulunmakta olup, Müslüman olan mahallede tımar sahibi 9, zaim 1, yeniçeri 24, sipahiyan-ı dergâh-ı âli 7, imam 2, müderris 2, şeyh (Şeyh Seyyid Ömer Efendi, Akkaşi Dede Şeyh Haydar ve Aydi Halife-i Şeyh Hazretleri) 3, hattat 1, sadat-ı kiram 6, dul kadın 7, a'ma 1, vakıf görevlisi 2, yetim 2, Müslüman reaya ve kışlakçı 49 toplamda ise 123 hane bulunmaktaydı. Mahallede ayrıca 4 meslek zümresi faaliyettedir²⁶⁶. 82 hane olan Gayr-i Müslim mahallesinde ise 8 farklı iş kolunda 11 esnaf bulunmaktadır. Bu mahalle Gayr-i Müslim mahallelerinin en büyüğüdür²⁶⁷.

Gerekgerek: XVI. yüzyılda bazen Gürk-Barak ismiyle de adlandırılan ve bu dönemde Erzincan'ın en büyük mahallesi olduğu anlaşılan Gerekgerek'te; 14 tımar sahibi, 5 zaim, 5 sipahi, 11 yeniçeri, 9 cebeci, 14 merd-i kala (mustahfızan ve urban-ı kal'a-i Erzincan), 5

²⁶¹ BOA. MAD. 5152, s.302–307.

²⁶² BOA. MAD. 5152, s.307–312.

²⁶³ Bu mahalle adını taşıyan güney Erzincan nahiyesinde hem bir köy, hem de bir kışlak vardır. BOA. MAD. 5152.

²⁶⁴ BOA. MAD. 5152, s.312–317.

²⁶⁵ BOA. MAD. 5152, s.317.

²⁶⁶ BOA. MAD. 5152, s.324.

²⁶⁷ BOA. MAD. 5152, s.336.

imam, 1 ferraş, 2 müezzin fakir biran ve amel-mandegan grubundan olan 4 dul kadın, 1 a'ma, 136 hane Müslüman reaya ve kışlakçı toplamda ise 225 hanedir. Mahallede 5 farklı iş kolunda 5 esnaf kayıtlıdır²⁶⁸.

Çukur: Çukur adıyla şehirde iki mahalle bulunmaktadır. Müslüman olan mahallede; 1 tımar sahibi, 1 merd-i kale, 3 sipahi, 1 imam, 1 müezzin 43 Müslüman reaya, 18 kışlakçı meskûndur. Toplamda 93 hane olan mahallede 6 farklı iş kolunda 7 esnaf faaliyet göstermektedir.²⁶⁹ 48 haneden oluşan Gayr-i Müslim mahallesinde ise, 2 farklı iş kolunda 2 esnaf faal durumdadır²⁷⁰.

Hoca Beği: Hoca Beği adıyla da şehirde iki mahalle vardır. Müslüman mahalle; ehl-i menasib 17, Müslüman reaya 28 toplamda ise 45 hanedir. Mahallede 3 farklı iş kolunda 5 esnaf bulunmaktadır²⁷¹. Gayr-i Müslim olan mahalle ise 66 hanedir. Mahallede 8 farklı iş kolunda 9 esnaf faaliyet göstermektedir²⁷².

Erzincan şehrinde sosyal yapıyı askeri sınıf, dini görevliler, esnaf, fakir, kimsesiz ve işsiz gruplar oluşturmaktadır. Askeri ve idari görevlilerin sayısı 229'dur. Dağılım ise Erbâb-ı Tımar 60, Zaim 20, Sipahiyân 47, Yeniçeri 52, Cebeci 19, Merd-i Kal'a 22, Şehr-i Mirliwa 1, Çavuş 1, Kuloğlu 2 ve Ebna-i Sipahiyan 5 şeklindedir. Görüldüğü gibi, askeri görevliler içerisinde tımar, yeniçeri ve sipahiler ilk sırayı almaktadır. Askeri ve idari görevlilerin şehir nüfusu içerisindeki oranı %18,4'tür.

Şehirde "*e'imme ve hatib ve sadat-ı kiram*" şeklinde kaydedilmiş olan dini vasıflı kişilerin sayısı toplam 111'dir. Bunların görevlerine göre dağılımı; İmam 23, Müftü 2, Hüddam 3, Zaviyedar 1, Vakıf Görevlisi 3, Cüzhan 1, Şeyh 4, Hatib 1, Sadat-ı Kiram 40, Kadı 1, Müderris 4, Faraş 3, Ulûm-ı Kiram 2, Müezzin 6 ve Derviş 8 şeklindedir. Bu kişilerin şehrin toplam nüfusu içerisinde %8,9 gibi bir oranda olduğu anlaşılır. Dini vasıflı kişilerin içerisinde sadat-i kiram, imam ve dervişler ilk sırayı alır. Defterlerdeki bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Erzincan bilim ve tasavvuf merkezlerinden biridir.

Fakirler defterlerde "*fâkiran*", işsizler ise "*bîrân*" veya "*amel-mandegan*" başlığı altında tasnif edilmiştir. Bu grupta 155 kişi bulunmaktadır. A'ma 3, Derviş 2, Sofi 1, Molla 1, Öksüz 2, Sağır 2, Abdal 1, Dul Kadın 56, Yetim 7, Muhtaç 1, Fakir 63 ve İşsiz 16 kişidir. Fakir, dul kadın ve işsizlerin sayısı önemli bir yekûn tutmakta olup, şehir nüfusu içerisinde oranı ise %12,3'tür.

Tablo. 6 Mahallelere Göre Şehir Nüfusu (1636–1643)

Mahalleler	Toplam Nüfus (hanex6)
Cami-i Kebir	179
Cemaleddin	151

²⁶⁸ BOA. MAD. 5152, s.320.

²⁶⁹ BOA. MAD. 5152, s. 330.

²⁷⁰ BOA. MAD. 5152, s.334.

²⁷¹ BOA. MAD. 5152, s.334.

²⁷² BOA. MAD. 5152, s.338.

Çukur	112
Debbağ	74
Eskişehir	114
Gerekgerek/ Gürk Barak	214
Hocabeği	111
Şancıcelebi	166
Toplam	1246 (7476) kişi

Şehrin nüfus bakımından en büyük mahallesi Gerekgerek olup onu Cami-i Kebir, Şeyh Çelebi ve Cemaleddin izlemektedir. Şehrin 1246 hanesinin 1048 hanesi Müslüman, 198 hanesi de Gayr-i Müslim'dir. Bu durumda şehir % 84'ü Müslüman, % 16'sı da Gayr-i Müslim nüfustan ibarettir.

XVII. Yüzyıl Kır Nüfusu

Bu devrede Erzincan kazasına bağlı Güney ve Kuzey Erzincan nahiyelerinde köy, mezraa, kışlak ve çiftlikten oluşan 88 kırsal yerleşme bulunmaktadır.

Güney Erzincan Nahiyesi; XVII. yüzyılda nahiyedeki 52 kırsal yerleşmenin tamamı köydür. Bunlardan 27'si Müslüman ve Gayr-i Müslimlerin birlikte ikamet ettikleri yerleşim birimleridir. 18 köyde sadece Müslüman, 6 köyde ise Gayr-i Müslim nüfus ikamet ederken, bir köy ise boştur. Nahiye 790 Müslüman ve 440 Gayr-i Müslim olmak üzere toplam 1230 hanedir.

Kuzey Erzincan Nahiyesi; 36 kırsal yerleşmeden oluşur. Bunlardan 2'si kışlak 4'ü ise Türkmenlerin yerleştiği mezraadır. Nahiyedeki toplam 796 hanenin 478'i Müslim, 318'i ise Gayr-i Müslim'dir. Kırsal alanda nüfusun büyük kısmı Güney Erzincan nahiyesine toplanmıştır.

Kuzey ve Güney Erzincan nahiyelerindeki kırsal yerleşmelerde toplam 2026 hane, şehirde ise 1246 hane meskûndur. Söz konusu dönemde hanelerin 6 ile çarpılması sonucu şehir merkezinde 7446, köylerde 12156, kaza genelinde ise tahmini toplam 19602 kadar nüfusun bulunduğu anlaşılmaktadır.

XIX. -XX. Yüzyıl

Şehir Nüfusu

Erkek nüfusun tespiti için yapılan 1835 tarihli nüfus sayımında Erzincan kazasında Müslimler sabî, tûvâna ve müsinn; Gayr-i Müslimler ise al'â, evsâd, ednâ ve amelmande şeklinde tasnif edilmiştir. 1835'de 47 mahallenin bulunduğu şehirde mahallelerin 34'ünde Müslim, 11'inde Gayr-i Müslim ve 3'ünde ise her iki cemaatin bir arada meskûn oldukları görülmektedir. Büyük mahalleler; Gerekgerek, Karaağaç ve Çukur'dur²⁷³.

²⁷³ BOA. ML. CRD. 2059. s.2-4

Şehirde yaşayan toplam 6461 erkek nüfusun %76,8'sini (4965 kişi) Müslimler, %23,2'sini de (1496 kişi) Gayr-i Müslimler oluşturmaktadır. Müslimlerden 2102'si tûvâna, 1924'ü sabî ve 939'u müsinn olarak kaydedilmiştir. Gayr-i Müslimler 68 al'â, 620 evsâd, 169 ednâ ve 639 amelmande şeklinde sınıflandırılmıştır (Tablo 21, 22). Görüldüğü gibi Müslim nüfusun büyük çoğunluğu gençlerden oluşurken, Gayr-i Müslim nüfusun büyük bir kısmı ekonomik olarak orta seviyede bulunmaktadır.

Tablo.8 Müslüman Nüfusun Mahallelere Göre Dağılımı (1835)

Mahalle	Tûvâna	Sabî	Müsinn	Toplam
Abdulkerimoğlu	56	53	18	127
Acem oğlu	-	-	-	-
Aktaş	59	57	35	151
Ali Efendi	75	46	29	150
Beşirli	38	34	17	89
Cuma	-	-	-	-
Çeri	33	30	13	76
Çizmeci	16	12	12	40
Çukur	-	-	-	-
Dane	49	45	20	114
Eskişehir	20	22	16	58
Fazlı	25	20	5	50
Fetullah	57	53	23	133
Gerekgerek	148	145	81	374
Hacı Abdulgani	30	41	15	86
Hafızlı	30	22	8	60
Halilullah	97	91	53	241
Hancı	56	47	24	127
Hekim	-	-	-	-
Hekim oğlu	-	-	-	-
Hoca Beğ	34	29	16	79

Kalem*	108	100	39	247
Karaağaç	179	133	61	363
Kazancı	-	-	-	-
Kefariye	-	-	-	-
Kızanoğlu	43	35	19	97
Kiğılı	18	10	-	28
Kurşunlu	105	101	39	245
Küdabi	58	55	25	138
Mitini	-	-	-	-
Molla Ahmed	36	36	24	96
Molla Ali	26	39	11	76
Molla Gözü	110	106	35	251
Molla Seydi	42	45	30	117
Odabaşı	26	16	11	53
Ömer Efendi	79	83	32	194
Ramazan oğlu	63	49	15	127
Selami	104	77	37	218
Seydi Beğ	29	25	20	74
Sürmeneli oğlu	-	-	-	-
Şaban Ağa	63	62	39	164
Şancı Çelebi	-	-	-	-
Taşçı**	55	59	35	149
Tekneli	15	18	9	42

* Bu mahalle yalnızca 1516 senesine ait tahrir kaydın da mevcut olup sonra ki dönemlere ait tahrir ve avarız defterleri kayıtlarında rastlanmamıştır. *BOA. TD. 60, s.9.*

** 1784'deki Erzincan depreminde Süleyman Paşa'nın hapse attığı ve halk arasında "Küçük Müftünün Evi" diye anıla gelen Erzincan Müftüsünün evi bu mahallededir. Mücteba İlgürel, "1784 Erzincan Depremi", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri 22-23 Mayıs 2000, Bildiriler*, İstanbul 2001, s.199.

Tekye	69	71	40	180
Tilek	51	57	22	130
Yeni	-	-	-	-
Toplam	2102	1924	939	4965

Tablo.9 Gayr-i Müslim Nüfus ve Toplam Nüfusun Mahallelere Göre Dağılımı (1835)

Mahalle	Al'a	Evsâd	Ednâ	Amelmande	G.Müslim Nüfus	Toplam Nüfus
Abdulkerimoğlu	-	-	-	-	-	127
Acem oğlu	5	51	15	60	131	131
Aktaş	-	-	-	-	-	151
Ali Efendi	-	-	-	-	-	150
Beşirli	-	-	-	-	-	89
Cuma	-	13	4	9	26	26
Çeri	-	-	-	-	-	76
Çizmeci	-	-	-	-	-	40
Çukur	8	130	41	130	309	309
Dane	-	-	-	-	-	114
Eskişehir	-	-	1	9	10	68
Fazlı	-	-	-	-	-	50
Fetullah	-	-	-	-	-	133
Gerekgerek	-	10	-	-	10	384
Hacı Abdulgani	-	-	-	-	-	86
Hafızlı	-	-	-	-	-	60
Halilullah	-	-	-	-	-	241
Hancı	-	-	-	-	-	127
Hekim	2	48	12	56	118	118

Hekim oğlu	4	19	3	18	44	44
Hoca Beğ	1	7	-	7	15	94
Kalem	-	-	-	-	-	247
Karaağaç	-	-	-	-	-	363
Kazancı	5	49	3	40	97	97
Kefariye	8	90	14	66	153	153
Kızanoğlu	-	-	-	-	-	97
Kiğili	-	-	-	-	-	28
Kurşunlu	-	-	-	-	-	245
Küdabi	-	-	-	-	-	138
Mitini	21	43	18	56	139	139
Molla Ahmed	-	-	-	-	-	96
Molla Ali	-	-	-	-	-	76
Molla Gözü	-	-	-	-	-	251
Molla Seydi	-	-	-	-	-	117
Odabaşı	-	-	-	-	-	53
Ömer Efendi	-	-	-	-	-	194
Ramazan oğlu	-	-	-	-	-	127
Selami	-	-	-	-	-	218
Seydi Beğ	-	-	-	-	-	74
Sürmeneli oğlu	2	58	21	62	143	143
Şaban Ağa	-	-	-	-	-	164
Şancı Çelebi	8	86	25	98	217	217
Taşçı	-	-	-	-	-	149
Tekneli	-	-	-	-	-	42
Tekye	-	-	-	-	-	180

Tilek	-	-	-	-	-	130
Yeni	4	16	12	29	61	61
Toplam	68	620	169	639	1496	6461

Kır Nüfusu

Daha önceki kayıtlardan farklı olarak kaza idari bakımdan Güney ve Kuzey nahiyelere ayrılmamıştır. Bu dönemde 92 kırsal yerleşme biriminin 87'sini köyler oluşturmaktadır. Köylerin dışında 1 mezraa, 2 çiftlik ve 2 vank köy altı yerleşim biriminde nüfus bulunmaktadır²⁷⁴. Köylerin 16'sında Müslim ve Gayr-i Müslimler birlikte yaşamaktadır.* Köylerdeki erkek nüfustan 9330 kişinin %78,5'ini (7321 kişi) Müslim, %21,5'ini ise (2009 kişi) Gayr-i Müslim nüfus oluşturmaktadır. Müslim nüfusun 3304'ü tûvâna, 2739'u sabî ve 1278'i ise müsinn olarak tasnif edilmiştir. Gayr-i Müslim nüfus ise 178 kişi al'â, 777 kişi evsâd, 236 kişi ednâ ve 818 kişi ise amelmande şeklinde belirtilmiştir.

Köylerin ortalama nüfus büyüklüğü 85–90 kişi arasındadır. Müslim ahalinin meskûn olduğu en büyük köyler sırasıyla, Cimin (743), Kiy (447), Nörkah (286), Büyük Çakırman (232) ve Piteriç (223)'tir. Küçük Köşnigar (6), Gürcüoğlu Mezraası (9), Yalnızbağ (12) ve Balı Beğ (25) Müslim nüfusun az olduğu kırsal yerleşmelerdir.

Gayr-i Müslim ahalinin meskûn olduğu en büyük köyler sırasıyla, Sipyatağı (139), Güllüce (125), İrgan (112), Piteriç (112) ve Ekrek-i Hüma (109)'dur. Gayr-i Müslim nüfusun az olduğu kırsal yerleşmeler Sağıroğlu mezraası (3), Cencige (4), Mağacur (7), Ürek (13) ve Şihli (15)'dir.

Bu devrede bazı mezraaların zaman içerisinde nüfuslanarak köye dönüşmesi dikkat çekicidir. Hancıoğlu, Gürcüoğlu, Kuzey Göl, Deniz Damı²⁷⁵ ve Sağıroğlu mezraaları bu yerleşmelere örnek gösterilebilir. Keleriç Mezraası gibi bazı mezraalar ise sürekli nüfus barındırmaktadır. Örneğin; 1835'de Keleriç Köyü'ne bağlı Keleriç Mezraası'nda tamamı Müslüman olmak üzere 12 tûvâna, 3 sabî ve 4 müsinn olmak üzere toplamda 19 kişi yaşamaktadır²⁷⁶.

Kazada 1835'de Mercan-ı vank (1 al'â, 3 evsâd, 1 ednâ ve 3 amelmande toplam 8 kişi) ve Mitini Efendi (10 evsâd, 4 ednâ ve 2 amelmande toplam 16 kişi) adında iki çiftlik yerleşmesi bulunmaktadır. Bu yerleşmeler tamamı Gayr-i Müslim olup 28 erkek nüfusa sahiptir. Aynı tarihte Vank-i Yalnızbağ (4 evsâd, 2 ednâ ve 2 amelmande toplam 8 kişi) ve Vank-i Dercur (?) (5 evsâd, 2 ednâ ve 2 sabî toplam 9 kişi)da toplam 17 kişi meskûn olup, tamamı Gayr-i Müslim'dir²⁷⁷.

²⁷⁴ Arat, "Köy", s.924.

*Bu köyler; Ağcakend, Cileyli, Cencine, Ekrek-i Hüma, Harabedi, İrgan, Karakilise, Karatuş, Mağacur, Mollakend, Nörkah, Pizvan, Rumekrek, Sıbyatağı, Şihli ve Ürek'tir.

²⁷⁵ 1642'de bir mezra iken sonradan köye dönüşmüştür "karye-i mezbur mezra olub kadimü'l-eyyamda mer'a iken birkaç kimesneler gelüp tavattun eyleyüb avâriz verir yer olmağla....." BOA. MAD. 5152, s.395.

²⁷⁶ BOA. ML. CRD. 2059, s.3.

²⁷⁷ BOA. ML. CRD. 2059, s.4.

1917'de Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır ve Elazığ vilayetleri ve bu vilayetlere bağlı olan kazalarda nüfus sayımı yapılmıştır. Dâhiliye Nezareti tarafından valiliklere gönderilen gizli şifreler ile yukarıda belirtilen bölgelerdeki Müslim ve Gayr-i Müslim unsurların miktarları ve birbirlerine oranlarının tespit edilerek bildirilmesi istenmiştir²⁷⁸. Müslümanlar ilk defa alt gruplara göre, alışıla geldiği üzere Gayr-i Müslimler ise etnik-mezhep esasına göre kayıt edilmiştir. Tutulan kayıtlarda Türk unsuru (ت) harfi, Kürtler (ك) harfi, Ermeniler (ل) harfi, Süryani, Protestan, Katolik, Keldani gibi diğer Gayr-i Müslim zümreler de (ص) harfi ile rumuzlandırılmıştır²⁷⁹.

Kaza merkezlerinde kaymakamlıklar aracılığı ile yapılmış olan nüfus sayımları vilayet merkezlerine gönderilmiş ve oluşturulan nüfus defterleri Dâhiliye Nezareti'ne ulaştırılmıştır. Bu sayım Osmanlı İmparatorluğu döneminin son nüfus sayımıdır.

Tablo. 10. 1917 Yılı Erzincan Nüfusu²⁸⁰

Yerleşim Yeri	Türk	Kürt	Ermeni	Yahudi	Rum	Diğer Gayr-i Müslimler
Erzincan	53.370	6.669	4.000	-	400	225
Refahiye	17.430	6.390	450	-	1.779	-
Kemah	17.100	3.400	2.500	-	560	100
Kuruçay	9.070	2.650	70	-	-	-
Pülümür	200	1.000	90	-	-	-

Bu sayımda Erzurum Vilayeti 'ne bağlı Erzincan kazasında 53370 Türk, 6669 Kürt, 4000 Ermeni, 400 Rum ve 225 ise Hristiyanların çeşitli mezheplerine mensup nüfus bulunmaktadır. Kazanın toplam nüfusu ise 64664'tür.

Köyler barındırdıkları nüfus oranına göre bir tasnife tabi tutulduğunda 300'ün üzerindeki büyük köy olarak kabul edilmiştir. Barındırdığı nüfus itibariyle 300'ün üzerinde olan köylerin tarihi süreçteki dağılımı şöyledir: XVI. yüzyılda (1591 yılı örneği) Ahurcuk, Baburşi, Baştilek, Cırzını, Cimin, Cileyli, Dacirek, Erkek-i Hüma, Karatuş, Hozansu, Haşhaşi, Hamzası, Germiri, Gelensi, Geçüt, Kiy, Kismikör, Kurucatilek, Mağaçur, Mıgısı, Mitini, Sırader, Keleriç, Urumekrek, Vakf-ı Bırastik, Yalnızbağ ve Zetkiğ başta olmak üzere 53 köy.

1636-1643'te Cileyli, Çakırman, Dinkdink, Germir, Hamla, Haşhaşi, Hekirge, Hozansı, Kertah, Cimin, Köşniğar-ı Sağır, Köşniğar-ı Kebir, Kurucatilek, Mitini, Norkah, Piteriç, Pizvan, Radik, Selüke, Sılbıs, Sipyatağı, Şoha, Til, Ula, Yalnızbağ, Vakf-ı Bırastik, Tılhasa, Kiy, Mıgısı, Ürek, Rumekrek, Erkek-i hüma, Ergan, Cırzını, Hamzası, Mollaköy, Zetkiğ, Anderis ve Karatuş olmak üzere toplam 42 köy.

1835'te Bırastik-i Kebir, Piteriç, Çakırman-ı Kebir, Cencige, Çolhosa, Cileyli, Erkek-i Taksir, Erkek-i Hüma, Cimin, Esesi, Hılır, Kadağan-ı Kebir, Karakilise, Karatuş, Keleriç, Kertah, Kiy, Köşniğar-ı Kebir, Küpesi, Mitini, Norkah, Pizvan, Rumekrek, Sılbıs,

²⁷⁸ BOA. DH. SN. THR. 82/55. left. 9, 11, 22, 31 vd.

²⁷⁹ BOA. DH. SN. THR. 82/55. left. 2, 3, 6, 7,

²⁸⁰ BOA. DH. SN. THR. 82/55. left. 18, 25, 26, 27, 28, 43, 47-49.

Sibyatağı, Şıhlı, Tılhasa, Ürek, Yalnızbağ, Güllüce, Ergan, Mahmudlu, Mıgısı olmak üzere 38 köy.

1935’de ise Erzincan merkez kazaya bağlı köylerden Hozansu, Sürbehan, Vakf-ı Birastık, Gani Efendi Çiftliği, Mitini, Gabruşi, Hancı Çiftliği, Vasgird, Karadiğin, Celabuzur, Kurutilek, Dacirek, Kismikör, Çolhasa ve Mıgısı gibi 15 köy 300’ün üzerinde nüfus barındırmaktadır.

Köylerin tarihi süreçte barındırdıkları nüfus itibariyle giderek küçüldüğü görülür. Bu periyodik nüfus azalması 300 nüfusun altındaki diğer köyler için de geçerlidir. Çevre kırsal yerleşmelerden şehre doğru bir yöneliş gayet açıktır. Şehre doğru bu nüfus hareketi XVI. yüzyılın sonlarından başlayıp günümüze kadar devam etmiştir. Bu yönlü göç hareketinin sosyo-iktisadi ve güvenlikle ilgili birçok sebebi bulunmaktadır.

Sonuç

- Doğu Anadolu Bölgesi’nin kuzeybatısında Yukarı Fırat Bölümü’nde yer alan Erzincan, çeşitli doğal ve beşeri ortam özellikleri bakımından, bölgenin diğer kesimlerinden ayrılmaktadır. Yörenin kendine has bu ortam özellikleri, tarihi süreç içerisinde nüfus ve iskân yapısını birinci derecede belirleyici unsur olmuştur.
- Osmanlı idari taksimatında kaza olan Erzincan, Güney Erzincan ve Kuzey Erzincan nahiyelerine ayrılmış ve kendi ismiyle anılan ovanın tamamından oluşmaktadır. Erzincan idari taksimatta, Erzurum Eyalet/Vilayetine bağlı bazen kaza, bazen de sancak veya mutasarrıflıktır.
- Erzincan şehri; doğudan (*Geçit Çayı*) ve batıdan (*Vasgird Deresi*) ve şehrin güneyinden geçen Karasu Nehri ile kuşatılmış bir bölgenin kavşak noktasında, geniş tarım arazisinin tam ortasında kurulmuştur. Erzincan gelişimini tarım ve buna bağlı üretim potansiyeline borçludur. Şehir organizasyonunda kale, cami, han gibi tesisler etkili olmuştur. Şehirde mahalleler sur içerisinde iken zamanla güvenlik tesis edilmesi ve arsa darlığından dolayı sur dışına taşmıştır. Mahalleler XVI.-XVII yüzyıllar boyu sayı itibariyle aynı kalmıştır. XVIII. yüzyılla beraber mahalle sayısı artmış ve isimleri de karmaşık bir hal almıştır.
- Köylerin büyük bir kısmı, su kaynaklarına yakın olmak ve güvenlik sebebiyle dağ eteklerinde kümelenmiştir. Bu konumlarından dolayı bu yerleşmelerde sulu tarım yapılmıştır. Bazı köy altı yerleşmeler zamanla nüfus tutarak köy haline dönüşmüşlerdir. Dönemsel siyasi ve beşeri sebeplerden dolayı, yerleşimler nüfus kaybetse de, coğrafyanın sunduğu imkânlardan ötürü yerleşim birimleri yeniden şenlenmiştir. Özellikle *viran* veya *ören* ismini alan köy bulunmaması bu savı desteklemektedir.
- Kır iskân biriminin temelini oluşturan köylerin %91’i günümüze ulaşmıştır. Bu durum iskân yapısında bir istikrarı gösterir. Dönem dönem köyler boşalıp mezra durumuna dönüşse de, zaman içerisinde tekrar iskâna açılıp ismini ve varlığını devam ettirmiştir.
- Kazasındaki köy altı birimleri *mezra*, *kışlak*, *kom*, *palanga*, *mahalle*, *vank* ve *çiftliklerden* oluşmaktadır. Bu yerleşmeler umumiyetle sürekli nüfus barınmamaktadır. Köy altı birimleri sayımlarda kendilerine yakın köylerle birlikte kayıt edilmişlerdir. Bir köyün

sınırları içerisinde bir veya birden fazla köy altı yerleşmesi bulunabilmektedir. Kazada bu özellikteki yerleşmelerin müstakil bir adı olabildiği gibi bağlı olduğu köyün adını da alabilmektedir. Bu tarz köy altı birimlerinden tarihi süreç içerisinde nüfuslanıp köy haline dönenler de olmuştur.

- Tarımda yeni tekniklerin uygulanması, gelişen yol şebekesi, piyasa şartlarının teşviki, göç ya da doğal nüfus artışının sonucu bir emek fazlasının doğmasına sebep olmuştur. Bu vaziyetin devamı ve gelişmesi, devletin gerek eşkıyaya, gerek idarecilerin yanlış uygulamalarına karşı, halkı daha iyi güvenlik ve koruma altına almasına bağlı idi. Ayrıca doğal afetler, eşkıyalık, yağmacılık veya ağır vergilendirme gibi durumlardan dolayı köylüler kitle halinde dağlara, ormanlara, ücra yerlere veya başka bölgelere sığınmışlardır. Bu şartlar, Erzincan kazasındaki yerleşim örüntülerinin kendine özgü çizgilerini oluşturmuştur.
- Bölge tarihi süreçte birçok topluluğun yerleşim alanı olmuştur. Bu durum yer isimleri üzerinde kendisini hissettirmektedir. Yer isimlerinin çok büyük kısmı Türkçe olmakla beraber, Farsça, Arapça, Ermenice ve kısmen Rumca dan etkilenmiş olanları da vardır. Türkler, kültürel açıdan işlenmiş bu toprakları yeniden şekillendirmişlerdir.

KAYNAKÇA

Arşiv ve Kurum Kaynakları*

Başbakanlık Osmanlı Arşivi. İstanbul.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Ankara.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi. Ankara.

Erzincan Tapu Kadastro İl Müdürlüğü Defter-i Hâkini Defterleri. Erzincan.

Erzincan Şer'iyye Sicilleri.

Erzincan Şer'iyye Sicilleri.

1288/1871 Erzurum Vilayeti Salnamesi.

1871 Tarihli Erzurum Vilayeti Salnamesi.

1871 Tarihli Erzurum Vilayeti Salnamesi.

Kaynaklar ve Araştırma Eserler

Abdulkadir Gül-Adem Başbüyük, *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzincan Kazası)*, Konya 2011.

Abdulkadir Gül, "Bayezid Sancağı'nın Demografik Yapısına Genel Bir Bakış", *III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu (12-14 Ekim 2010)*.

Abdulkadir Gül, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Erzincan ve Köylerinin Demografik ve İskân Yapısı (1835 Tarihli Nüfus Defterine Göre)", *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Yıl:2009, c.12, sa. 2, s.163-182.

Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (Marmara Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi)*, İstanbul 1990.

* Kullanılan vesikaların tasnif durumu ve numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

- Ali Kemali, *Erzincan Tarihi*, İstanbul 1931.
- Ali Sinan Bilgili, *Osmanlı İnan ve Azerbaycanı I, 16. ve 18. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarih*, Erzurum 2004.
- Ali Tanoğlu, "İskân Coğrafyası", *Türkiyat Mecmuası*, c. XI, İstanbul 1954, s.1–35.
- Ali Tanoğlu, *Nüfus ve Yerleşme*, İstanbul 1969.
- Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, İstanbul 1996.
- Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Ketleri*, İstanbul 1995.
- Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman der Hülsâ-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul 1280.
- Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Toplumu Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi", (Ed. E. İhsanoğlu), *İslam, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayını*, İstanbul 1994.
- Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985.
- C. Ronald Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *IJMES*, vol. 7, 1976, s. 21–57.
- Cafer Çiftçi, "Osmanlı'da Meyve Alım-Satımı: mekânlar, görevliler, vergiler ve standartları", *EJOS*, VIII, 2005, no. 3, s.4.
- Doğan Kuban, "Anadolu Türk Şehri Tarihi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler", *VD, VII*, İstanbul 1968.
- Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535–1566)*, Ankara 1998.
- Enver Konukçu, "Ruy Gonzales De Clavijo'nun Gümüşhane Yöresindeki Yolculuğu (27 Nisan–4 Mayıs 1404)", *Geçmiş ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu, (13–17 Haziran)* Gümüşhane, 1990, s.89–90.
- Enver Z. Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı*. Ankara 1997.
- Erhan Afyoncu, "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 1, sa. 1, İstanbul 2003, s. 267–286.
- Erkan-ı Harbiyyeden Kurmay Yüzbaşı Kafkasyalı Fuad, *1/25 000 Ölçekli Erzincan Şehrinin İstikşaf Planı*, 1320.
- Erol Tümertekin –Nazmiye Özgüç, *Beşerî Coğrafya*, İstanbul 1998.
- Erol Tümertekin, "İstanbul Şehrinin Coğrafi Anatomisi", *Kent Gündemi Dergisi*, sa. 1, İstanbul 1997, s. 416–423.
- Ersoy Bozkurt, "Osmanlı Şehir İçi Hanlarının İşlevi", *EJOS*, IV, 2001, no. 16, s.1–4.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname II*, İstanbul 1314.
- Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Genişlemesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1992.
- Gönül Tankut, "Osmanlı Şehrinde Ticari Fonksiyonlar", *VII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, II (1973), s.776–778.
- Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyet Rüsümü", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993, s.31–65.

- Harun Tuncel, "Mezra Kavramı ve Türkiyede Mezralar", *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, sa. 4, Ankara 1996, s.64.
- Hayati Doğanay, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, Ankara 1997.
- Hayrettin Gültekin, *Osmanlıca Tapu Terimleri Sözlüğü, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Yayınları*, Ankara 2007.
- Hüseyin Bulut, *Milli Mücadelede Erzincan*, Erzincan 1997.
- Hüseyin Özdeğer, *1463–1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defteri*, İstanbul 1988, s.37.
- İbrahim Bakır, "Ailenin Yaşama Mekânı Ev", *Türk Aile Ansiklopedisi*, c.2, Ankara 1991, s.462.
- İlber Ortaylı, *Tanzimat Sonrası Mahalli İdareler*, Ankara 1974.
- İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara 2007.
- İsmet Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul 1975.
- İsmet Miroğlu, "Erzincan", *DİA*, c.XI, İstanbul 1995, s.319–321.
- İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520–1566)*, Ankara 1990.
- J. Deny, "Sancak", *İA*, c.X, İstanbul 1993, s.186–189.
- J.G. Taylor, "Journal of a Tour in Armenia, and Upper MesopotamIA, with Notes of Researches in the Deyrsim Dagħ, in 1866", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 38 (1868), pp. 281–361.
- J.H.Kramers, "Mahalle", *İA*, c.VII, İstanbul 1993, s.144.
- Kemal Çiçek, "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 97, (Ağustos 1995), s. 97–98.
- Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul 2003.
- Kenan Ziya Taş, "Erzincan Câmî ve Mescidleri", 1690–1730", *OTAM*, sa. 7, 1996, s.379–384.
- M. Tayyib Gökbilgin, "Nahiye", *İA*, c.IX, İstanbul 1993, s.37–39.
- Maurice M.Cesari, *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, (çev. A.Ataöv), İstanbul 1999.
- Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518–1566)*, Ankara 1989.
- Mehmet Bayartan, "Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri", *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Coğrafya Dergisi*, sa. 13, İstanbul 2005, s. 89–90.
- Mehmet İnbaşı, "Erzincan kazası (1642 Tarihli Avârız Defterine Göre)", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sa.41, Erzurum 2009, s.189–215.
- Mehmet İnbaşı, *Osmanlı İdaresinde Üsküb Kazası (1455–1569)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1995.
- Mehmet Karakuyu, *Manisa'nın Tarihi Coğrafyası*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.
- Mehmet Öz, *XV-XVI Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999.
- Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.II, İstanbul 1993.
- Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete (1550–1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi)*, İstanbul 1978.

- Musa Çadırcı, "Anadolu Kentlerinde Mahalle (Osmanlı Dönemi)", *Habitat II*, İstanbul 1996, s.257-263.
- Mücteba İlgürel, "1784 Erzincan Depremi", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri 22-23 Mayıs 2000, Bildiriler*, İstanbul 2001.
- Necdet Okumuş, *Pir Muhammed Bahaeddin Erzincani Halveti Makâmâtü'l-Ârifin ve Maârifü's-Sâlikîn*, İstanbul 1992.
- Necdet Tunçdilek, *Türkiye İskân Coğrafyası Kır İskânı*, İstanbul 1967.
- Nejat Göyünç, "Diyarbakir Beylerbeyliği'nin İlk İdarî Taksimatı", *İÜTD*, sa. 23, İstanbul 1969, s.26-34.
- Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *TD*, sa.32, İstanbul 1979.
- Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969.
- Oktay Özel, "17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avarız Defteri", *XII. Türk Tarihi Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994), Kongreye Sunulan Bildiriler III*. Ankara 1999, s.735-743.
- Osman Ergin, "Bedesten", *İA*, c.2, İstanbul 1993, s.440-442.
- Osman Ergin, "Çarşı", *İA*, c.III, İstanbul 1993, s.360-362.
- Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul 1936.
- Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973.
- Ö. Demirel, M. Tuş, A. Gürbüz, "Osmanlı Orta Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim Kuşamı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, c.2, Ankara 1992, s.721-722.
- Ömer Demirel, *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri-Makaleler-*, Sivas 2006.
- Ömer L. Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *TM*, c.X, İstanbul 1956, s.1-26.
- Ömer L. Barkan, *Hüdavendiğâr Livası Tahrir Defteri I*, Ankara 1988; İnalçık, *Arvanid*, giriş kısmı.
- Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine Düşünceler", *Osmanlı Araştırmaları*, c.IV, İstanbul 1984.
- Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. II, Ankara 11-15 Ekim 1976, s.1265-1274.
- Reşat İzbırak, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1986.
- Reşit Rahmeti Arat, "Köy", *İA*, c.VI, İstanbul 1993, s.924.
- Robert Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, (çev. M.A. Kılıçbay), İstanbul 1991.
- Selçuk Hayli, *Erzincan Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 1995.
- Semavi İyice, "Bedesten", *DİA*, c.1, Ankara 1995, s. 302-311.
- Semavi İyice, "Elçi Hanı", *TD*, sa.24, 1970, s.93-130.
- Sevgi Aktüre, *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti, Mekânsal Yapı Çözümlemesi*, Ankara 1978.

Sezer Tansağ, "Türk Mimarisinde Değişme ve Gelişme Çizgisi", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, c.2, Ankara 1992, s.767.

Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, İstanbul 2002.

Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kent ve Kentliler*, İstanbul 1994.

Suraiya Faruqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Ankara 2006.

Suraiya Faruqhi, *Man of Modest Substance House Owner and House Property in Seventeenth Century Ankara and Kayseri*, Cambridge 1987.

Süha Göney, *Şehir Coğrafyası*, İstanbul 1995.

Tayyib Gökbilgin, "15 ve 16 Asırlarda Eyâlet-i Rûm", *VD*, sa. 6, İstanbul 1965, s.52.

Vatan Özgül, *Dimetoka'dan Erzincan'a Bir Alevi Aşiret: Balabanlılar*, İstanbul 2005.

Vincent W. Yorke, "A Journey in the Valley of the Upper Euphrates Source", *The Geographical Journal*, Vol. 8, No. 5 (Nov., 1896), pp. 453-472.

Wolf Dieter Hütteroth, "Osmanlı İmparatorluğunun Tarihi Coğrafyası", *Türkler*, c.XII, Ankara 2002, s.147-151.

Ek 1. Osmanlı Dönemi Kır Yerleşmelerinin Dönemsel Durumu

Yerleşme	1516	1520/1530	1591	1642	1835
Abdulgani Efendi Çiftliği	-	-	-	-	K
Ağcakend/Ağcahan	K	K	K	-	K
Ağgi	K	K	K	-	K
Ahmediye	-	-	-	-	K
Ahurcuk	K	K	K	-	-
Ahurekrek	K	K	K	K	-
Akdağ	K	K	K	-	-
Baburşi	K	K	K	-	-
Bahak/Bahik	V	K	K	-	K
Bakranis	K	V	K	K	-
Balı Bey	-	-	-	-	K
Bargüsor	V	V	K	K	-
Başkalacık	-	-	-	K	-
Baştilek	K	K	K	K	-
Bekartaş	V	-	K	-	-
Bulmasor	K	K	K	K	-
Celabuzur	-	-	-	-	K
Cemaledin Kışlağı	-	-	-	K	-
Cemaloğulları	-	K	K	-	-
Cencige	K	K	K	K	K
Cırzımı/Cırzını	K	K	K	K	-
Cileyli/Cüleyli	K	K	K	K	K
Cimin	K	K	K	K	K
Çakırman-Kebir	K	K	K	K	K

Çakırman-Sagir	-	-	-	K	K
Çemre	K	K	K	-	K
Çorhasa	K	K	K	K	K
Çubuk	K	V	K	K	-
Dâcirek	K	K	K	K	K
Denizdamı /Tenüzdami	-	-	-	K	K
Dermemi	-	-	-	K	-
Dinkdink	V	K	K	K	-
Dinkiri	V	K	K	-	-
Endesi	K	V	K	K	-
Ergan/İrgan	K	K	K	K	K
Erkek/Ekrek-i hüma	K	K	K	K	K
Erkek-i Taksir	-	-	-	-	K
Esesi	K	K	K	K	K
Geçüt/Geçit	K	K	K	-	K
Gelinsi/Gelensi	K	K	K	K	K
Gergüze	-	-	-	-	K
Germiri/Germürü	K	K	K	K	K
Gönye/mezra-i Göyne	V	K	K	K	K
Güllüce	-	-	-	-	K
Gürcüoğlu mezarası	-	-	-	-	K
Gürlevik	K	K	K	K	-
Hacı Kuşcu Kışlağı	K	-	-	-	-
Hacirun Kışlağı	-	-	-	K	-
Hah	K	K	K	K	K
Halma	K	K	K	K	-

Hamzası/Handesi	K	K	K	K	K
Hancı	-	-	-	-	K
Hancıoğlu mezası	-	-	-	-	K
Harabedi	K	K	K	K	K
Harpuşta	K	K	K	K	K
Haşhaşı	K	K	K	K	K
Hekirge	K	K	K	K	K
Herdir	-	-	-	K	-
Hılır	-	-	-	K	K
Hinzoru/Hinzori/Hinzırlı	K	K	K	K	K
Hockinos	K	K	K	-	-
Hozevans	K	K	K	K	-
Hozunsu/ Hozansi	K	K	K	K	-
İzinikMezraası	-	-	-	K	-
Kadağan-ı Kebir	-	-	-	K	K
Kadağan-ı Sagır	-	-	-	-	K
Kalecik/Kalacık	V	K	K	K	-
Kara Deyr	K	K	K	-	-
Karadiğin	-	-	-	-	K
Karakilise	-	-	-	-	K
Karakulak Kışlağı	-	-	-	K	-
Karaküçük Kışlağı	-	-	-	K	-
Karatuş	K	K	K	K	K
Karbuşi	V	K	K	-	K
Kârge	K	K	K	-	-
Keleriç	K	K	K	K	K

Kertah	K	K	K	K	K
Kırık Kışlağı	-	-	-	K	-
Kırmana	-	-	-	-	K
Kışlak-1 Hasanoğlu	-	K	K	-	-
Kışlak-1 Süleyman	K	K	K	-	-
Kızas	V	K	K	-	-
Kismikör	K	K	K	K	K
Kıştim	K	K	K	-	-
Kiy	K	K	K	K	K
Kom	K	V	K	K	-
Köskös	K	K	K	K	-
Köşnigar-1 Kebir	K	K	K	K	K
Köşnigar-1 Sağır	K	K	K	K	K
Kurutelek/Kurucatilek	K	K	K	K	K
Kuzeygöl mezrası	-	-	-	-	K
Küpesi	K	V	K	K	K
KürdKelahbur	K	K	K	-	-
Kürdbırastık	V	K	K	K	-
Lardosu/Lerdusi	V	K	K	K	K
Magaçur	K	-	K	K	K
Mahallecik	K	K	K	-	-
Mahmudlu	K	K	K	K	K
Mercan-1 sürbahan	K	K	K	-	-
Mıgısı	K	-	K	K	K
Mıhar	M	M	M	-	K
Mitini	K	K	K	K	K

Mollakend/Vartanik	K	K	K	K	K
Nörkah	K	K	K	K	K
Nörkâh-ı Kâfiri	K	K	K	K	K
Ocah	K	K	K	-	-
Pağnik	K	K	K	K	-
Piškidağ/Penetke	K	K	K	K	K
Piteriç	K	K	K	K	K
Pizvan	K	K	K	K	K
Pulur	K	K	K	K	K
Radik	-	-	-	K	-
Sağıroğlu mezrası	-	-	-	-	K
Saidahuru	V	K	K	-	-
Sansa	K	K	K	K	-
Selepür	V	K	K	K	-
Selüke	K	K	K	K	-
Silbıs	K	K	K	K	K
Sırader	K	K	K	-	-
Sırnas	K	K	K	-	K
Sibyatağı	K	K	K	K	K
Sörperan	K	K	K	-	-
Süleymanlı	-	-	-	-	K
Sürbehan	K	K	K	-	K
Şah Gaib Kışlağı	K	K	K	-	-
Şahnabırastik/Başbırastik	K	K	K	K	K
Şenk	K	-	K	K	-
Şihli	-	-	-	-	K

Şoha	K	K	K	K	-
Tahmir	K	K	K	-	-
Tavriske	K	K	K	K	-
Tilhası	K	K	K	K	K
Til/Tilek	K	K	K	K	K
Ucan	K	K	K	-	-
Ula	K	K	K	K	-
Urumekekerek	K	-	K	K	K
Urumsaray	V	K	K	-	K
Ürek	-	-	-	K	K
Vagaver	-	-	-	-	K
Vakf-ı birastik	K	K	K	K	K
Vank-ı Ali/Vank	K	K	K	-	K
Vank-ı Hetik	K	-	-	-	-
Vasgird	K	K	K	K	K
Vaskitil	K	K	K	K	K
Viraskiğ	K	K	K	-	-
Yalnızbağ	K	K	K	K	K
Zatir	K	K	K	K	K
Zetkiğ	K	K	K	K	-

K: Köy, V: Viran, M: Mezraa